

2003

$$\begin{aligned} & \beta \ddot{y} \int \dot{E} \frac{1}{4} \pm \hat{E}^0 - \hat{A} \quad , - \dot{A} \frac{1}{4} \mu \hat{A}^0 \int \frac{1}{2} \ddot{A} \neg \tilde{A} \ddot{A} \int \\ & \beta \ddot{y} \circ \mu \tilde{A} \int \gg \gg \dot{I}^{31} . \quad - \dot{A} \dot{A} \int \pm \frac{1}{2} \pm \tilde{A}^0 \pm \mathcal{A}E^{10} \end{aligned}$$

Katsaros, Vasilis

<http://hdl.handle.net/11728/7684>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

**Β' ΔΙΕΘΝΕΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ
ΚΑΙ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ
ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ**

ΑΓΡΙΝΙΟ, 29-30-31 ΜΑΡΤΙΟΥ 2003

ΚΑΤΣΑΡΟΣ ΒΑΣΙΛΗΣ

***“ΡΩΜΑΪΚΕΣ ΘΕΡΜΕΣ ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ.
Η ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ”***

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

Βασίλης Κατσαρός

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΡΩΜΑΪΚΕΣ ΘΕΡΜΕΣ ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ Η ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Στους δασκάλους μου στο Μεσολόγγι

I. ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Όταν - πριν από είκοσι χρόνια! - έκανα για πρώτη φορά λόγο περί «αγνώστου ρωμαϊκού λουτρού κοντά στο Μεσολόγγι»¹, δεν έδινα βάρος τόσο στην τροπική σημασία του επιθέτου στον τίτλο της ανακοίνωσής μου, όσο στη σημασία που είχε η ύπαρξη ενός τόσο σημαντικού αρχιτεκτονήματος στην περιοχή της πόλης που γεννήθηκα² για την ιστορική και αρχαιολογική έρευνα. Γιατί το μνημείο δεν ήταν παντελώς «άγνωστο». Αν και δεν μνημονεύεται από τον Γάλλο αρχαιολόγο Bazin, που λίγο μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δημοσίευσε το χρονικό μιας αρχαιολογικής έρευνας στο χώρο³, πολύ ενωρίτερα ο γνωστός περιηγητής W. M. Leake είχε αναφερθεί σε αυτό περιγράφοντας ως εξής τα δεδομένα:

«March 25. - Kurg - aga, the site of Calydon, is a ride of one hour and thirty-five minutes from Messolónghi. Midway, opposite to the eastern termination of the lagoon of Messolónghi, at a ζευγαλάτι, or farm belonging to Statháki, one of the proestí of Messolónghi, are some remains of ancient buildings, resembling Roman baths. Two chambers subsist which have curved and arched niches in the walls, and on the outside several holes, one of which is partly filled with indurated sediment formed by a long continued course of water. These remains mark, perhaps, the position of Halicyrma, which Pliny states to have been near Pleuron, and Strabo describes as κώμη

1. Στη «Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση Προυσό» που οργανώθηκε από την Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών και πραγματοποιήθηκε στον Προυσό (26 - 28 Ιουνίου 1981) ο τίτλος της ανακοίνωσής μου ήταν: Άγνωστο ρωμαϊκό λουτρό κοντά στο Μεσολόγγι. Τα Πρακτικά αυτής της Συνάντησης δεν δημοσιεύτηκαν, κυκλοφόρησε μόνο μια σύντομη περίληψη (βλ. Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών, Περίληψεις Ανακοινώσεων, Προυσός Ευρυτανίας 26 - 28 Ιουνίου 1981, Βασίλης Κατσαρός).
2. Το συγκρότημα των ρωμαϊκών λουτρών συνδέεται με παιδικές μου αναμνήσεις. Στα λόγια του καλού δασκάλου μου Σπύρου Δεράου (στις σχολικές εκδρομές που προτιμούσε να πραγματοποιεί στην Καλυδώνα, στον Αι - Βασίλη ή στην Πλευρώνα) χρωστάω τις πρώτες συγκινήσεις μου για «τα αρχαία» της ιδιαίτερης πατρίδας μου. Οι υψωμένοι τοίχοι του ερειπωμένου κτηρίου, που το έκρυβαν οι πυκνοφυτεμένες καλαμιές στο «χωράφι του Πετρόπουλου», κέντριζαν τη φαντασία μου, καθώς το μνημείο γειτόνευε με το σπίτι που μεγάλωνα. Μαθητής ακόμη της «Τετάρτης Γυμνασίου», επηρεασμένος από τη θέρμη των δασκάλων μου στην Παλαμαϊκή Σχολή (του φιλόλογου Κώστα Τριανταφυλλίδη και των αρχαιολόγων «εκτάκτων επιμελητών» της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Χρίστου Μαυρομάτη και Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου) μαζί με άλλους συμμαθητές και φίλους επιχειρήσαμε έναν πρώτο καθαρισμό του χώρου, για να ικανοποιήσουμε την περιέργειά μας «για τα αρχαία»: ήταν η εποχή που ανακαλύπταμε τον Μακρυγιάννη! Συναισθηματικοί, συνεπώς, ήταν και είναι οι λόγοι που με συνδέουν με αυτό το μνημείο, αλλά και μια οφειλή στα πρόσωπα των δασκάλων που προμνημόνευσα, καθώς και στους αδελφούς Χρήστο και Γεράσιμο Πετρόπουλο για την αμέριστη συμπαράστασή τους κατά τη μακρόχρονη έγνοια μου για το μνημείο, τις διευκολύνσεις, τις συζητήσεις και τέλος την συγκατάθεσή τους για την ανασκαφή. Καταθέτω εδώ την έκφραση των ευχαριστιών μου.
3. Βλ. M. Bazin, *Mémoire sur l'Étolie*. Archives des missions scientifiques et littéraires, tome premier, deuxième série, Paris 1864.

a situated thirty stades below Calydon towards the sea»⁴. Στα τέλη του προπερασμένου αιώνα ο συστηματικότερος ερευνητής της αιτωλικής τοπογραφίας των αρχαίων χρόνων W. J. Woodhouse, γνωρίζοντας την πληροφορία του Leake, μνημονεύει τα ερείπια και παραθέτει μια σύντομη περιγραφή, από την οποία φαίνεται ότι ο ίδιος δεν επισκέφτηκε το μνημείο:

«Strabo, however, gives up the means of correcting his mistake and of identifying the place. He says that Halikyrna lay thirty stades below Kalydon, that is, towards the sea. This is very nearly the actual distance, some three and a half miles that separates Chlíia Spítia from the ruins at Kurtagá. Nothing more can be said of the town, except that it must have been in existence down to Roman times, for not far distant are the remains noticed by Leake as probably those of Roman baths. «Two chambers subsist which have curved (...) by a long continued course of water's. Leake also indentifies the site as that of Halikyrna»⁵.

Οι μαρτυρίες αυτές και ένα σχόλιο του Ulrich Kahrstedt («In der Kaiserzeit triumphiert der leere Raum bzw. der Fundus. In Kalydon hört jede städtische Bautätigkeit auf, die Stadt ist für Pausanias eine historische Reminiszenz (VIII 21,1). Dagegen gibt es vor der Stadt ein sog. «Bad», natürlich keine Badeanstalt, sondern die Villa mit Zentralheizung, der Mittelpunkt eines Fundus»)⁶, που φανερώνει ότι η εικόνα για τη θέση του λουτρού εξακολουθούσε να παραμένει συγκεκριμένη ακόμη και στο επιστημονικό κοινό, με ενθάρρυναν στη «Συνάντηση Προυσσού» να πραγματοποιήσω την πρώτη ανακοίνωση για το μνημείο που, σαν απομεινάρι από τη ρωμαϊκή εποχή στο χώρο, όχι μόνο λησμονήθηκε από τους περιοίκους που δεν γνώριζαν την ιστορική και αρχαιολογική του αξία επιταχύνοντας το ρυθμό της καταστροφής του κτίσματος, αλλά αγνοήθηκε και από τους ειδικούς σε σημείο που να μην υπάρχει ούτε ένα σημείωμα για την ύπαρξή του στα ειδικά αρχαιολογικά χρονικά των σχετικών επιστημονικών περιοδικών εκδόσεων. Οι συζητήσεις που ακολούθησαν την πρώτη παρουσίαση του μνημείου και της προβληματικής του μου άφησαν την εντύπωση ότι αρκετοί σύνεδροι, ακόμη και ειδικοί επί του θέματος, είχαν αντιρρήσεις για την ταυτότητα και τη χρήση του, επιστώντας την προσοχή μου στο ότι ίσως αυτό το μοναδικό αρχιτεκτόνημα στον περιορισμένο, αλλά και τον ευρύτερο ελλαδικό, χώρο να μην ήταν καν λουτρό και μάλιστα ρωμαϊκών χρόνων!⁷

Δεν ήταν ο βασικός λόγος ότι οι απόψεις των «ειδημόνων» με αποθάρρυναν από το να προχωρήσω τότε σε μια πρώτη δημοσίευση των δικών μου απόψεων, αλλά κυρίως η ανάγκη να μελετήσω διεξοδικότερα τα ζητήματα που έθετε η παρουσία του μνημείου και να συγκεντρώσω από την απέραντη βιβλιογραφία τα στοιχεία εκείνα που θα στήριζαν ασφαλέστερα τα συμπεράσματα για το ίδιο το μνημείο και τη λειτουργία του στο χώρο και τον ιστορικό περίγυρο, ζητήματα που πράγματι δεν είναι εύκολο - και μάλιστα σε μια προανασκαφική έρευνα - να λυθούν. Η συγκέντρωση ενός τεράστιου σε όγκο βιβλιογραφικού υλικού (που με τη βοήθεια ειδικότερων συναδέλφων και φίλων⁸ είχε πραγματοποιηθεί στη δεκαετία 1981 - 1991) και η μελέτη του ενίσχυαν διαρκώς τις αρχικές θέσεις

4. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece, Tom. III*, London 1835 (φωτοτ. ανατ. Amsterdam 1967), 533 - 534. Στην παραπεμπτική σημείωση ο Leake αναφέρει: «Strabo, p. 460. For Alikyrna read Αλικυρνα. Plin H. N. 1.4, c. 3 - Stephan in Αλικυρνα». (ο.π. 534, σημ. 1).

5. W. J. Woodhouse, *Aetolia, its Geography, Topography and Antiquities*, Oxford 1897, 114 και σημ. 2 - 6. Σημείο αναφοράς του Leake για το μνημείο οριζόταν η τοποθεσία «Χίλια Σπίτια», «3, ½ μίλια δυτικότερα από το κάστρο του Κουρταγά, τη θέση δηλαδή της Καλυδόνος. Την τοποθεσία «Χίλια Σπίτια» και ο Woodhouse, χρησιμοποιώντας επίσης (όπως και ο Leake) τις πληροφορίες του Στράβωνα ταυτίζει με την Αλικυρνα. Τη θέση του πολιτισμού η νεότερη αρχαιολογική έρευνα τοποθετεί λίγο ψηλότερα, στο συνοικισμό «Πασπαλιάρεικα» της κοινότητας του Αγίου Θωμά (βλ. Γ. Γιακουμή - Ν. Κατσίκη, *Μεσολόγγι*, εκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1976, 10, πρβλ. και Ιφιγ. Δεκουλάκου, *Αλικυρνα, ΑΔ 27 Χρονικά*, (1972) 438 - 439). Σε κτήμα ιδιοκτησίας Νικ. Γκλεζάκη στη θέση αυτή ανακαλύφθηκε επιμελημένης κατασκευής υπόγειος τάφος με νομισματικά ευρήματα, χάλκινα νομίσματα της Αιτωλικής Συμπολιτείας (279 - 168 π. Χ.) και Σικυώνας (250 - 147 π. Χ.), βλ. Γεωργίας Ζ. Αλεξανδροπούλου, *ΑΔ 44 Χρονικά*, (1989) 139. Για το πρόβλημα της θέσης της «κόμης» Αλικυρνα βλ. και σημ. 27 εδώ.

6. Ulrich Kahrstedt, *Die Territorien von Patrai und Nikopolis in der Kaiserzeit*, *Historia 1* (1950) 555.

7. Στη συζήτηση που συνόδευσε την ανακοίνωσή μου ο μακαρίτης πια καθηγητής Δημ. Πάλλας, που προήδρευε στη σχετική συνεδρία, διχάστηκε ανάμεσα στη δική του ανασκαφική εμπειρία και γνώση και στις επιφυλακτικές τοποθετήσεις των αρχαιολόγων συνέδρων. Ωστόσο ήταν εκείνος που με το χάρισμα του επιστήμονα - συνεργάτη με παρότρυνε να συνεχίσω την προσπάθειά μου.

8. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω ιδιαίτερος ευχαριστίες: στην καθηγήτρια Π. Ασημακοπούλου - Ατζακά, της οποίας η ενασχόληση με τα ψηφιδωτά δάπεδα - και ως εκ τούτου με τα συγκροτήματα λουτρών - επέβαλε τη συγκέντρωση βιβλιογραφικού υλικού στο αρχείο της, το οποίο έθεσε ευχαρίστως στη διάθεσή μου. Στον καθηγητή Γιώργο Σουρή, ο οποίος συζήτησε μαζί μου τα δύσκολα ζητήματα της παρουσίας του μνημείου στο χώρο. Τέλος, στον καθηγητή Β. Χρηστίδη, ο οποίος με έφερε σε επαφή με τον ειδικό αρχαιολόγο ερευνητή Mięczyślav Rodziewicz που (μαζί με τη σύζυγό του Elzbieta Rodziewicz) διηύθυνε τις ανασκαφές των ρωμαϊκών θερμών που διεξήγαγε το Κέντρο Μεσογειακής Αρχαιολογίας της Πολωνικής Ακαδημίας Επιστημών στην Αλεξάνδρεια. Στον καθηγητή Rodziewicz οφείλω αρκετό βιβλιογραφικό υλικό και ορισμένες συζητήσεις πάνω στα χρονολογικά ζητήματα των ρωμαϊκών θερμών.

μου για τα αναφύμενα προβλήματα, παρά το γεγονός ότι το κτίσμα θεωρήθηκε ενετικό, χωρίς ωστόσο να δει το φως της δημοσιότητας γνωμάτευση ειδικού αρχαιολόγου της αρμόδιας Η' Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων⁹.

Το 1991 πραγματοποιήθηκε στο Μεσολόγγι το «Α' Διεθνές Συμπόσιο για την Αιτωλοακαρνανία», που διοργανώθηκε από την ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και τη Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας¹⁰. Από λόγους συναισθηματικούς που ανέφερα πιο πάνω, αλλά και από την αγωνία που μου επισώρευε η αδιάκοπη μέριμνα για την ανασκαφική τύχη του μνημείου¹¹, θεώρησα - για δεύτερη φορά - αναγκαίο να δώσω, έστω και στο προανασκαφικό στάδιο των ερευνών, τις βασικές πληροφορίες για το υπέργειο κτίσμα, να θέσω επί τάπητος τα προβλήματά του, να υποστηρίξω τις απόψεις μου μπροστά σε ένα ακροατήριο ειδικών (αλλά και ενδιαφερομένων συμπολιτών¹²) και να καταθέσω τα συμπεράσματά μου, πεπεισμένος πλέον ότι απευθυνόμενοι «εις ώτα ακουόντων»¹³.

Στη δεκαετία που μεσολάβησε από το 1991 έως σήμερα και με αφορμή το ενδιαφέρον που παρουσίαζε ο συγκεκριμένος χώρος του μνημείου για την έρευνα αναφέρθηκε στην ανακοίνωσή μου η αρχαιολόγος Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, τόσο στο παλαιότερο βιβλίο της για το οδικό δίκτυο της Ν. Αιτωλίας¹⁴, όσο και στο πιο πρόσφατο που συγκεντρώνει τα «Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματά» της¹⁵. Ωστόσο τα Πρακτικά του Α' Διεθνούς Αρχαιολογικού Συμποσίου δεν εκδόθηκαν ποτέ, και η ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε την υπόσχεσή της για την ανασκαφική έρευνα του μνημείου χωρίς τη συμμετοχή μου. Αναγνωρίζοντας ωστόσο τις επί τρεις ολόκληρες δεκαετίες προσπάθειές μου για την αποκάλυψη και ανάδειξη του πραγματικά μοναδικού μνημείου της ύστερης ρωμαϊκής αρχαιότητας ο πρώην και νυν προϊστάμενος της Εφορείας κοινή συναινέσει πρότειναν σε αυτή την «αποκαλυπτική» μεταανασκαφική εμφάνιση του συγκροτήματος και του αρχαιολογικού χώρου να δοθεί ένα μέρος από το όλο ερευνητικό εγχείρημα (προανασκαφικό και ανασκαφικό) στη δική μου αρμοδιότητα¹⁶. Σε ένα αρχαιολογικό κτίσμα που η πρόσχωσή του ξεπερνά τα 2,5 μέτρα σε βάθος, έπειτα μάλιστα από μια πρόσφατη ανασκαφή (σωστική; / συστηματική;), η προανασκαφική μελέτη έχει χαρακτήρα ιστορικό. Ωστόσο οι παρατηρήσεις πάνω σε βασικά προβλήματα που θέτει η «ανάγνωση» έστω των υπέργειων τμημάτων του συγκροτήματος σε χρόνους του παρελθόντος μπορεί να συνεισφέρει στον επιστημονικό διάλογο που αναμφίβολα θα επακολουθήσει μόλις το μνημείο γίνει ευρύτερα γνωστό. Θα επιχειρήσω συνεπώς με συνοπτικό τρόπο να προχωρήσω στα θέματα αυτά.

9. Στο Αρχείο της Η' Εφορείας θα σώζεται, φαντάζομαι, η σχετική αναφορά. Στο συμπαθέστατο και πολύτιμο Λεύκωμα «Μεσολόγγι 1830 - 1990» του Γ. Κουκουσούλα δημοσιεύεται χάρτης του 1852 (εικ. 3) όπου σημειώνεται η «Ενετική; εκκλησία», της οποίας «ερείπια σώζονται στο δρόμο προς τον Αη - Γιάννη (εικ. 584)». Στην εικόνα 584 «Η Ενετική(;) εκκλησία (βλ. σημ. 3 στην εικ. 7)» εμφανίζει παλαιότερη φωτογραφία των ρωμαϊκών λουτρών, μετά τον καθαρισμό και την άδολη λαθρανασκαφή που πραγματοποιήσαμε το 1963 στο μνημείο. Ο χαρακτηρισμός «Ενετική εκκλησία» απηχεί τόσο τη σήμανση στο χάρτη, όσο και τον απόηχο της γνώμης των αρχαιολόγων στον ακαταπόνητο Γ. Κουκουσόλα που κυκλοφόρησε το βιβλίο του στο Μεσολόγγι το 1991.
10. Το συμπόσιο αυτό διήρκεσε από τις 13 έως τις 15 Δεκεμβρίου του 1991 και η θεματική του κάλυψε όλη την αρχαιολογική (ανασκαφική και ερευνητική) δραστηριότητα στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας. Το μόνο έντυπο υλικό που άφησε πίσω του αυτό το συμπόσιο ήταν το πρόγραμμα και μια αφίσα του συνεδρίου, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των οργανωτών να εκδοθούν τα Πρακτικά.
11. Στις διάφορες εκκλήσεις προς τις τοπικές αρχές αλλά και στις συζητήσεις με αρμόδιους αρχαιολόγους το θέμα της ανασκαφής του μνημείου προσέκρουε πάντα στην οικονομική δυσπραγία.
12. Θυμούμαι με συγκίνηση το αίτημα των εκπαιδευτικών της πόλης να παραταθεί ο προγραμματισμένος χρόνος για την ανακοίνωση, ώστε να κατανοήσουν και οι εντόπιοι τα πολύπλοκα θέματα και ζητήματα που σχετίζονται με το μνημείο.
13. Ο προϊστάμενος τότε της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ο αγαπητός Λάζαρος Κολώνας, ανακοίνωσε αμέσως την απόφασή του να περιλάβει το μνημείο στον προγραμματισμό του ανασκαφικού έργου της δραστηρίας ΣΤ' Εφορείας, μια υπόσχεση που δεν έμεινε ανεκπλήρωτη.
14. Βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία. Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια*, Αθήνα 1993, 31 - 32 σημ. 51.
15. Βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 273]*, Αθήνα 2000, 39 σημ. 16. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την ακαταπόνητη ερευνήτρια του χώρου και της ιστορίας της Δυτικής Στερεάς και συγγραφέα, αγαπητή δασκάλα μου στην Παλαμαϊκή Σχολή, και γιατί έθεσε υπόψη μου τα δύο βιβλία και για τις τοπογραφικές και ιστορικές πληροφορίες που μου προσέφερε στις κατά καιρούς συζητήσεις μας.
16. Η πρόταση αυτή συζητήθηκε στο περιθώριο των εργασιών του Συμποσίου «Γ' Πολιτιστική Συνάντηση: Ναυπακτιακά Μνημεία», που οργάνωσε η Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών στη Ναύπακτο (20 - 21 Οκτωβρίου 2001). Οφείλω να εκφράσω και πάλι τις θερμές ευχαριστίες μου στον νυν Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού, φίλο Λάζαρο Κολώνα, καθώς και στον Προϊστάμενο της ΣΤ' Εφορείας κ. Μιχ. Πετρόπουλο για την ευγενική και τιμητική αυτή πρόταση την οποία και αποδέχτηκα. Εν όσω διαρκούσε η ανασκαφική έρευνα δεν επιδίωξα να επισκεφτώ το μνημείο.

II. ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Θέση του μνημείου

Το μνημείο βρίσκεται σε απόσταση μόλις 60μ. βόρεια από τη διασταύρωση της εθνικής οδού Αντιρρίου - Αγρινίου προς το Μεσολόγγι, πιο κάτω από το νέο κοιμητήριο του Δήμου Μεσολογγίου και άπομακρυσμένο από τον πυρήνα της παλαιάς κοινότητας του Αγίου Θωμά. Από τις αναφορές των Leake¹⁷, Woodhouse¹⁸, Kahrstedt¹⁹, Αξιώτη²⁰, Αλεξανδροπούλου²¹ φαίνεται ότι μόνο ο πρώτος και η τελευταία γνώρισαν με αυτοψία το μνημείο. Συνδέοντας την τοποθεσία με τις πληροφορίες του Στράβωνα²² οι παλαιότεροι ερευνητές (και κυρίως ο Woodhouse²³) την ταύτισαν με τη θέση της Αρχαίας Αλίκυρνας, θέση που οι αρχαιολόγοι τοποθετούν ψηλότερα στις νότιες υπώρειες του Αρακύνθου²⁴. Η Αλεξανδροπούλου, σωστά κατά τη γνώμη μου, αποσυνδέει τη θέση της Αλίκυρνας από την τοποθεσία των θερμών και πρότεινε πρόσφατα την ταύτιση του χώρου που βρίσκεται το ρωμαϊκό συγκρότημα με τον αρχαίο οικισμό Έλαος - Έλαιος²⁵. Εξετάζοντας το χωρίο του Στράβωνα που τοποθετεί την Αλίκυρνα «κώμη, ης υπέρκειται Καλυδών εν τη μεσογαία σταδίοις τριάκοντα», δηλ. μια θέση 30 σταδίων κάτω (όχι αριστερά, ούτε δεξιά) από την Καλυδώνα εν τη μεσογαία (σε αντιδιαστολή με την παράλια κώμη), μπορεί να αναζητήσει κανείς τη θέση της Αλίκυρνας - ένα Ψαροχώρι πλάι στη «μεγάλη» και «εύοπον» λίμνη που εκμεταλλεύονταν οι Ρωμαίοι των Πατρών για την προμήθεια ψαριών²⁶ - στη βόρεια ανατολική ακτή της Κυνίας λίμνης, δηλ. του ανατολικού τμήματος της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου²⁷. Η θέση της αρχαίας κώμης Έλαος θα πρέπει να τοποθετηθεί εν τη μεσογαία, δυτικά από την Καλυδώνα, κατά τη γνώμη μου εκεί όπου οι αρχαιολόγοι τοποθετούσαν ως τώρα την Αλίκυρνα²⁸. Η αποδέσμευση των κωμών Αλίκυρνα και Έλαος από τον χώρο που βρίσκεται το ρωμαϊκό συγκρότημα των θερμών αυξάνει το ενδιαφέρον για το χαρακτηρισμό και τη λειτουργία του συγκροτήματος σε αυτή τη θέση.

Περιγραφή του εξωτερικού

Η μακροχρόνια προανασκαφική μελέτη του χώρου και των υπέργειων μερών του ίδιου του μνημείου²⁹ με οδήγησε στη σκέψη ότι ολοκληρωμένο και ακριβές σχέδιο της κάτοψης του μνημείου χωρίς ανασκαφική έρευνα ήταν αδύνατο να δοθεί. Ωστόσο τα καλοδιατηρημένα σημεία στο όλο συγκρότημα πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, κυρίως εκείνα της νότιας πλευράς³⁰ (αλλά και στα ΒΑ και ΝΔ), οριοθετούσαν μια αναγνωρίσιμη «κάτοψη»

17. W. M. Leake, *Travels*, τομ. III, 533 - 534.

18. W. J. Woodhouse, *Aetolia*, 114.

19. Ulrich Kahrstedt, *Die Territorien*, 555.

20. Η Κορνηλία Αξιώτη (*Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας*, ΑΔ 35 (1980), μέρος Α', Μελέτες, Αθήναι 1986, 194), κάνοντας λόγο για τη δημόσια ρωμαϊκή οδό από την Νικόπολη στην Καλυδώνα, αναφέρει ότι αυτή «ακολουθώντας πάντα τους πρόποδες του Αράκυνθου έστριβε στη συνέχεια προς Α., προς την Καλυδώνα και τον Εύηνο ποταμό, περνώντας από τη θέση της αρχαίας Αλίκυρνας (σήμερα Χίλια Σπίτια), όπου τα ερείπια μεγάλης ρωμαϊκής έπαυλης» (ό. π.). Η Αξιώτη βασίζεται στις αναφορές των Leake, Woodhouse και Kahrstedt (ό. π., 194 σημ. 46), αλλά τα «ερείπια μεγάλης ρωμαϊκής έπαυλης» δεν βρίσκονται στα Χίλια Σπίτια, όπου τοποθετείται η «θέση της αρχαίας Αλίκυρνας» και το ρωμαϊκό λουτρό χαρακτηρίζεται έπαυλη. Τα θέματα όμως αυτά θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

21. Βλ. σημ. 14 και 15 εδώ.

22. Στράβων, Χ. 2, 21: «Ειθ' η Πλευρων, ειθ' η Αλίκυρνα κώμη, ης υπέρκειται Καλυδών εν τη μεσογαία σταδίοις τριάκοντα» (εκδ. Η. L. Jones, τομ. V, London 1961, 62).

23. Βλ. σημ. 5 και 18 εδώ.

24.

25. Βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα*, 37-42.

26. Ο Στράβων (Χ. 2.21) μνημονεύει ότι η λίμνη που είναι κοντά στην Καλυδώνα ήταν στην κυριαρχία των Ρωμαίων της Πάτρας (βλ. Κορνηλία Αξιώτη, *Ρωμαϊκοί δρόμοι*, 195. Πρβλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία*, 21/116 σημ. 21,31. Της ίδιας, *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα*, 39 - 40.

27. Η Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου (ό. π., σημ. 40) ορθά περιγράφει έναν αλιευτικό οικισμό - τμήμα της λιμνοθάλασσας «προς την αρχαία Καλυδώνα», χωρίς ωστόσο να αποτολμά να εκφράσει την άποψη ότι κάπου σε αυτή την περιοχή θα πρέπει να τοποθετηθεί η Αλίκυρνα, ίσως στο χώρο «πολύ εγγύς της Κυνίας Λίμνης παρά την ακτήν της οποίας υπήρχεν ο συνοικισμός», όπως σημειώνει ο Κ. Στεριόπουλος (*Η Αρχαία Αιτωλία. Ιστοριογεωγραφική μελέτη μετά χαρτών και εικόνων*, Αθήναι 1939, 67), ο οποίος και τοποθετεί εδώ λανθασμένα το Έλαο. Η ετυμολογία του τοπωνυμίου Αλίκυρνα παραπέμπει σε οικισμό που βρέχεται από θάλασσα, συνεπώς ορθά ο Έλαος πρέπει να τοποθετηθεί εν τη μεσογαία (βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, ό. π. 39), όχι ακριβώς στη θέση του Ρωμαϊκού λουτρού, αλλά στη θέση που ως τώρα οι αρχαιολόγοι τοποθετούσαν την Αλίκυρνα.

28. Βλ. σημ. 5 εδώ.

29. Βλ. εικ. 1, 2 και 4 (οι φωτογραφίες είναι τραβηγμένες το 1966).

30. Βλ. εικ. 3 και 5. (νότιος τοίχος και εσωτερικό).

σε σχήμα Ταυ³¹, με έναν κύριο δρομικό άξονα από Α προς Δ και έναν εγκάρσιο από Ν προς Β. Από το όλο αρχιτεκτονικό συγκρότημα που ήταν ορατό πάνω από το έδαφος φαινόταν ότι ο άξονας του μνημείου ξεπερνούσε τα 18 μ., ενώ το ανώτερο σημείο των διατηρημένων τοίχων έφτανε στο ύψος των πέντε περίπου μέτρων από την επιφάνεια του εδάφους. Παρά το γεγονός ότι στο ΒΔ τμήμα (αλλά και στο Δ. τμήμα του κεντρικού άξονα) η συσσώρευση των καταπεσμένων μερών της ανωδομής του μνημείου και η επίχωση ήταν μεγάλη, ώστε δύσκολα μπορούσε να ανιχνευτεί το σχέδιο του μνημείου σε αυτά τα σημεία³², στους κύριους όγκους του μνημείου μπορούσε να οριστούν με ασφάλεια τα δύο συναντώμενα ορθογώνια παραλληλόγραμμα, βασικά μέρη του μνημείου: το ένα πλατύτερο και επιμηκέστερο και το άλλο στενότερο και εφραπτόμενο, όπως το εγκάρσιο κλίτος των ναρθήκων στους παλαιοχριστιανικούς ναούς, με ακριβέστατη γεωμετρική χάραξη των γραμμών τους, τουλάχιστον στο επίπεδο της τομής τους με την προσχωματική επιφάνεια του εδάφους³³. Αυτή η γεωμετρική ακρίβεια και τα διατηρημένα τμήματα των τοίχων επέτρεπαν μια γενική κατανόηση του σχεδίου, με τις επιφυλάξεις βέβαια που έπρεπε να διατηρεί κανείς από τα κρυμμένα στο έδαφος τμήματα του κτηρίου³⁴, τα οποία μπορούσε ωστόσο να υπολογίσει σε βάθος έχοντας ως γνώμονα τη στάθμη του εδάφους που έφτανε περίπου στα τεταρτοσφαίρια των μικρών κογχών³⁵, στους κυλίνδρους - όπως θα δούμε - των κογχωτών κατασκευών στις διατηρημένες γωνίες του συγκροτήματος.

Μια επίχωση λοιπόν που ξεπερνούσε τα 2,5 μ. εμπόδιζε την πληρέστερη, θα έλεγα την ακριβή, αποτύπωση του αρχιτεκτονήματος. Παρακολουθώντας, ωστόσο, τις εξωτερικές γραμμές στο ύψος της τομής του μνημείου από τη στάθμη του τότε εδάφους μπορούσε κανείς να υπολογίσει κατά προσέγγιση τις πραγματικές διαστάσεις του μνημείου. Δεν θα αναφερθώ εδώ στις λεπτομερείς μετρήσεις που επανειλημμένως έγιναν, ώστε να δοθεί ένα πρώτο σχέδιο - σκαρίφημα «κατόψεως» για την πλήρη αναγνωρισιμότητα του οικοδομήματος³⁶. Το μήκος της Α πλευράς του μνημείου έφτανε εξωτερικά τα 9.60 μ., ενώ η καλύτερα διατηρημένη Ν πλευρά έχει μήκος 13.90 μ. ως το σημείο που συναντά το «εγκάρσιο» εφραπτόμενο Δ τμήμα της αρχιτεκτονικής κατασκευής. Από το σημείο αυτό της επαφής η τοιχοδομία προχωρεί προς Ν. σε απόσταση 4.30 μ., για να στρίψει στη συνέχεια, σχηματίζοντας ορθή γωνία, προς Δ., διαμορφώνοντας έτσι τη νότια εξωτερική πλευρά του δυτικού παραλληλογράμμου σε μήκος 4.60 μ. Ύστερα στρίβει προς Β. και χάνεται στο ύψος περίπου του κεντρικού άξονα του κτηρίου. Το συνολικό μήκος του άξονα Β - Ν υπολογίζεται σε μήκος όσο και το μήκος του κατά μήκος άξονα του κτηρίου (18.50 μ.!)· τόση φαίνεται ότι είναι η γεωμετρική ακρίβεια στο σχέδιο του κατασκευαστή (σχέδ. 1).

Ανοίγματα: Άνοιγμα εισόδου στο εσωτερικό του κτηρίου φαινόταν στο Α μέρος του κατά μήκος παραλληλογράμμου³⁷ διατηρούνται ακόμη τα ίχνη της τοξωτής διαμόρφωσης στη ΝΑ παραστάδα του τόξου³⁸. Άνοιγματα επίσης επικοινωνίας του εσωτερικού με τους εξωτερικούς χώρους υπήρχαν εμφανώς στο Ν και το Β μέρος του κεντρικού τμήματος του κτηρίου. Στο Ν μάλιστα τοίχο υπάρχουν στοιχεία που ενισχύουν την άποψη ότι η διαμόρφωση των ανοιγμάτων στο πάνω μέρος ήταν τοξωτή³⁹. Η εσωτερική επικοινωνία των χώρων γινόταν με ελεύθερα ανοίγματα, επίσης τοξωτά, στον κατά μήκος άξονα του μνημείου, ενώ οι χώροι στο εγκάρσιο δυτικό τμήμα επικοινωνούσαν μεταξύ τους επίσης με αντίστοιχα ανοίγματα στον άξονα Ν→Β.

Περιγραφή του εσωτερικού

Η διάκριση των επιμέρους χώρων στο εσωτερικό, αν και εμποδιζόταν από την κατάσταση που επικρατούσε στο Δ τμήμα του κτηρίου - κυρίως τη ΒΔ -, ήταν δυνατό να γίνει, αφού η εμφανής κατά μήκος διαίρεση που υποτασσόταν ασφαλώς σε κανόνες λειτουργίας του αρχιτεκτονήματος και η τριμερής διάταξη (χώρος κατά μήκος του άξονα και δύο μικρά νότια διαμερίσματα) των χώρων του ορατού μέρους του εγκάρσιου Δ τμήματος, επιτρέπει μια σαφή αρίθμηση αρχίζοντας από Α. προς Δ.

31. Βλ. σχέδιο - σκαρίφημα κάτοψης αριθ. 1.

32. Βλ. εικ. 4.

33. Βλ. εικ. 3. Η φωτογραφία δείχνει καθαρά το εξωτερικό ύψος του κτίσματος από την επιφάνεια του εδάφους πριν από την ανασκαφή.

34. Βλ. σχέδιο - σκαρίφημα κάτοψης αριθ. 1.

35. Βλ. εικ. 15 και 16.

36. Βλ. σχέδιο - σκαρίφημα κάτοψης αριθ. 1.

37. Ο. π.

38. Βλ. εικ. 6, 7.

39. Βλ. εικ. 13 και 14.

Αίθουσες στον κατά μήκος άξονα του κτηρίου

Αίθουσα 1: Η αίθουσα αριθ. 1, που καταλαμβάνει το Α άκρο του κατά μήκος άξονα του κτηρίου, έχει στη βάση της το σχήμα του ορθογωνίου παραλληλογράμμου (διαστάσεων 9.60x5.20 μ.). Στις γωνίες υπάρχουν 4 κόγχες που μετατρέπουν το ευθύγραμμο της μορφής της τοιχοδομίας εξωτερικά στα καμπύλα σχήματα του εσωτερικού. Από τις τέσσερις κόγχες καλύτερα διατηρημένες είναι αυτές που βρίσκονται προς Ν.⁴⁰, ενώ οι βορεινές έχουν σχεδόν καταστραφεί. Ωστόσο ο χώρος αυτός στη διάταξη της ανωδομής φαίνεται τριμερής, με έναν κεντρικό, σχεδόν τετράγωνο στο σχήμα, πυρήνα⁴¹ (η πλευρά του τετραγώνου της ανωδομής είναι τέσσερα περίπου μέτρα με ισομήκεις διαγωνίους 6.10 μ.)· το Β και το Ν τμήμα - αυτά τα τμήματα με τις κόγχες στις γωνίες - είχαν απaráλλαχτη αντικρυστή μορφή, την οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε καλύτερα στο διατηρημένο σε ικανοποιητική κατάσταση εσωτερικό της νότιας πλευράς (εικ. 2).

Οι μεγάλες κόγχες: Στις γωνίες ακριβώς του παραλληλογράμμου ανοίγονται μεγάλες κόγχες με χορδή 2.20 μ. και βέλος 1.10 μ. Στο κέντρο της Ν πλευράς, στο ενδιάμεσο δηλαδή σημείο της ένασής τους, διαμορφώνουν έναν τοιχοπεσσό με στρογγυλεμένες τις ακμές, που έχει πλάτος 0,70 μ. Ο τοιχοπεσσός αυτός χωνεύεται στο πλάτος της τοιχοποιίας. Το ύψος των κογχών από τη στάθμη του εδάφους, που σκεπάζει το μνημείο ως τα τεταρτοσφαιρία των μικρότερων κογχών οι οποίες υπήρχαν στον εσωτερικό κύλινδρο των μεγάλων, ανέβαινε ως τα 3.70 μ.

Οι μικρές κόγχες: Στον κατακόρυφο άξονα των μεγάλων κογχών, χαμηλά, ανοίγονται μικρότερες κόγχες· τώρα διακρίνεται το πάνω μέρος, ενώ το άλλο θάπτεται στο έδαφος. Η χορδή τους, στο σημείο που ελέγχονται προανασκαφικά, είναι 0.80 μ. και το βέλος τους 0.35 μ. Εξαιτίας του περιορισμού του πάχους της τοιχοποιίας (0.50μ.) στο κοίλο μέρος των κογχών παρουσιάζονται τώρα χάσματα, που φαίνεται ότι μεγάλωσαν από καταστροφικά χέρια για την απόσπαση των οπτοπλίνθων· η αφαίρεσή τους ήταν ευχερέστερη στα λεπτότερα αυτά τοιχώματα. Η καταστροφή του κυλίνδρου των κογχών ως τη γένεση σχεδόν του τεταρτοσφαιρίου τους εξαφάνισε μεγάλα τμήματα και από τις μικρές κόγχες, από τις οποίες διατηρούνται μόνο υπολείμματα, ικανά ωστόσο να βοηθήσουν στην προσπάθεια για την τελειότερη αποκατάστασή τους.

Απράλλαχτη μορφή φαίνεται ότι παρουσίαζε και το Β τμήμα, που διασώζει τώρα μόνο ένα μέρος της ΒΑ γωνίας (σε ύψος 5.50 περίπου μέτρων)⁴², στον πυρήνα της οποίας διαγράφονται πάνω οι γραμμές των τόξων με τη γένεση του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης, καθώς και τα ίχνη από την αρχή του τόξου του δυτικού τοίχου του κτηρίου, το Δ άνοιγμα⁴³. Η ΒΔ γωνία, που διατηρείται στο ύψος των 3,65 μ., είναι εξίσου ελλειπτική. Οι κατασκευές αυτές βοηθούν κατά πολύ στην κατανόηση του τρόπου στέγασης, όπως θα δούμε, του κτηρίου.

Αίθουσα 2: Η αίθουσα αριθ. 2 είναι η μεγαλύτερη αίθουσα του συγκροτήματος. Στην προανασκαφική βάση της παρουσιάζεται ως ορθογώνιο παραλληλόγραμμο (διαστάσεων 8.30x9.60 μ.). Στις τέσσερις γωνίες, ακριβώς όπως και στην αίθουσα αριθ. 1, διαμορφώνονται μεγάλες κόγχες με χορδή 2.30 και βέλος 1.35 μ. Στον κάθετο άξονα του κυλίνδρου τους διαμόρφωναν τις γνωστές μικρότερες κόγχες, με χορδή - στο σημείο επαφής με το έδαφος - 0.90 μ. Διακρίνονται πολύ καλά τα τεταρτοσφαιρία, με καλή διατήρηση της μορφολογίας του τόξου των δύο προς Α κογχών⁴⁴. Η ΝΔ μεγάλη κόγχη μόλις διαγράφεται στο έδαφος, ενώ η ΒΔ καλύπτεται από σωρούς των γκρεμισμάτων. Μπορούμε ωστόσο να κατανοήσουμε τη μορφή τους με βάση την καλύτερα σωζόμενη ΝΑ μεγάλη κόγχη⁴⁵, της οποίας το ύψος του πυρήνα ανέρχεται στα 4.90 μ.

Η διάταξη του χώρου της ανωδομής και στην κεντρική αίθουσα είναι τριμερής. Στο κέντρο διαμορφώνεται ένας σχεδόν τετράγωνος χώρος. Το Ν και το Β τμήμα (προς Δ τα δεδομένα ελέγχονται κατ' αναλογία) σχηματίζουν τις μεγάλες κόγχες, που φαίνεται ότι λειτουργούσαν στις γωνίες όπως στα περίκεντρα κτήρια τα ημιχώνια⁴⁶, για να στηρίζουν, όπως θα δούμε, τη στέγαση του κτηρίου στην ανωδομή.

Το άνοιγμα στο Ν τοίχο

Στο χώρο μεταξύ των δύο μεγάλων κογχών στη Ν πλευρά διαπιστώνεται άνοιγμα πλάτους 2.30 μ. Στον τοίχο που διατηρείται ως σήμερα, στο μέτωπο της Α παραστάδας του (πλάτους 1.00 μ., με υποχώρηση 0,30μ. από το

40. Βλ. εικ. 2.

41. Πρβλ. σχέδ. 1.

42. Βλ. εικ. 9 και 10.

43. Βλ. εικ. 9 και 12.

44. Βλ. εικ. 11 και 12, 15 και 16.

45. Βλ. εικ. 12.

46. Πρβλ. σχέδιο 6.

συνολικό πλάτος 1.30 μ. του τοίχου), διακρίνεται πάρα πολύ καθαρά η γένεση τόξου που καλύπτει όλο το πάχος του τοίχου⁴⁷. Αυτά τα στοιχεία μας βοηθούν να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το νότιο άνοιγμα είχε τοξωτή διαμόρφωση, στην προέκταση της οποίας στηριζόταν η θολωτή κατασκευή της ανωδομής⁴⁸.

Η αίθουσα αριθ. 2, που αποτελούσε τον κεντρικό χώρο του όλου συγκροτήματος, παρουσιάζει μεγαλύτερες αναλογίες καθώς και ιδιαιτερότητα, όπως θα δούμε, στον τρόπο στέγασης. Το Ν άνοιγμά της βοηθά να αποκατασταθεί ένα ανάλογο άνοιγμα προς Β., ενώ η εσωτερική επικοινωνία με τον δυτικό εγκάρσιο χώρο φαίνεται ότι γινόταν με ένα χαμηλωμένο άνοιγμα στο κέντρο του κατά μήκος άξονα, εξαιτίας του χαμηλότερου ύψους ολόκληρου του δυτικού εγκάρσιου χώρου, και ίσως με ένα ψηλότερο εσωτερικά τόξο που έφτανε ως βάση της στεφάνης του θόλου που σκέπαζε, όπως θα δούμε, το εσωτερικό της αίθουσας αριθ. 2.

Το εγκάρσιο δυτικό τμήμα

Η κατανόηση της λειτουργίας των χώρων στο εγκάρσιο δυτικό στενόμακρο τμήμα του αρχικού κτηρίου δυσκολεύεται από το γεγονός ότι το μισό περίπου (δηλ. το βόρειο μέρος) βρίσκεται θαμμένο κάτω από τα γκρεμίσματα και παραμένει στην πραγματικότητα αδιερεύνητο, ενώ το άλλο μισό στο επίπεδο που ελέγχεται προανασκαφικά, με τους αποστρογγυλωμένους τοίχους⁴⁹ από τις προσπάθειες που έγιναν με σκοπό να αποσπαστούν οι πλίνθοι από την ευθύγραμμη τοιχοποιία δεν επιτρέπει μια τόσο καθαρή (όπως στην αίθουσα αριθ. 1 και 2) εικόνα της εσωτερικής διαμόρφωσης των χώρων. Ωστόσο τρεις χώροι στο δυτικό εγκάρσιο τμήμα μπορούν να ανιχνευθούν.

Χώρος 3: Ο χώρος 3 αποτελεί τον κεντρικό χώρο του εγκάρσιου τμήματος του όλου κτηρίου· είναι ένας μικρός διάδρομος επικοινωνίας στην προέκταση του κατά μήκος άξονα του μνημείου, που φαίνεται να επικοινωνεί (εκτός από την κεντρική αίθ. 2, όπως είπαμε) και προς τους χώρους προς Ν., αλλά και προς Β., ώστε οι τρεις πλευρές του να αποτελούν στην ουσία ανοίγματα επικοινωνίας προς τους διπλανούς του χώρους. Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η απόληξη του άξονα του κτηρίου προς τα Δ, όπως δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε γενικά τη συνολική διαμόρφωση της Δ πλευράς του συγκροτήματος. Η στρογγύλευση επίσης των γωνιών του χώρου 3 παρουσιάζει στις εσωτερικές γραμμές του το περίπου τετράγωνο μικρό αυτό διαμέρισμα σχεδόν κυκλικό.

Χώρος 4: Ο πρώτος από τους δύο προς Ν. μικρούς χώρους του εγκάρσιου παραλληλογράμμου προσδιορίζεται ευκρινέστερα ως τετράγωνο σε κάτοψη (3 x 3 περίπου μέτρων), όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τη διακρινόμενη ευθύγραμμη διαμόρφωση της τοιχοποιίας χαμηλά προς την Α πλευρά και τη ΝΑ γωνία.

Χώρος 5: Συνεχόμενος προς τον χώρο αριθ. 4 εμφανίζεται ο χώρος αριθ. 5, η Ν δηλαδή απόληξη της κεραίας του Ταυ στο γενικότερο σχέδιο του μνημείου. Ο χώρος αυτός, που έχει τις ίδιες περίπου διαστάσεις με τον προηγούμενο, παρουσιάζει έντονες στρογγυλεύσεις των διατηρημένων μερών της τοιχοποιίας, ώστε να οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι ο εσωτερικός αυτός χώρος διέφερε από τον προηγούμενο και παρουσιάζει ασφαλώς στην ανατολική και δυτική πλευρά του από ένα κοίλωμα (κόγχη). Ο ακραίος αυτός νότιος μικρός χώρος, που διασώζεται καλύτερα και ως προς το ύψος, διαμορφώνει πιθανότατα στο εσωτερικό του τρίκογχο, αν αποδειχτεί πράγματι ότι η νότια πλευρά του δεν είναι ένα επί πλέον άνοιγμα επικοινωνίας ή παράθυρο προς Ν., όπως συμβαίνει ακριβώς με το διαχωριστικό άνοιγμα - τόξο προς τον χώρο αριθ. 4.

Οι χώροι προς Β. : Η προανασκαφική κατάσταση του μνημείου δεν επιτρέπει να αναγνωρίσουμε την πραγματική κατάσταση της βόρειας πτέρυγας. Υποθέτουμε, αν ο αναλογικός σχεδιασμός έχει κάποια ισχύ, ότι ανάλογοι χώροι με εκείνους της νότιας πλευράς θα μπορούσαν να εγγραφούν στη γεωμετρική ακρίβεια του σχεδίου. Όμως η επιβεβαίωση ή η ανατροπή επαφίεται στη σκαπάνη του μελλοντικού ανασκαφέα, που ακριβώς στην περιοχή αυτή του μνημείου θα επικεντρώσει την προσοχή του και για τον λόγο ότι ακόμη και η υποδαπέδια ανασκαφική έρευνα θα αποσαφηνίσει οριστικά τη λειτουργία του όλου συγκροτήματος.

Η τοιχοδομία

Ως υλικό δομής χρησιμοποιήθηκε κατά κύριο λόγο η πλίνθος, ενώ αργοί φαιόλιθοι και ισχυρό (λευκό) ασβεστοκονίαμα (opus mixtum) γεμίζουν κατά κανόνα το εσωτερικό καλυπτόμενο μέρος της τοιχοποιίας⁵⁰. Στην

47. Βλ. εικ. 13, 14.

48. Βλ. σχέδιο - σκαρίφημα αριθ. 3.

49. Βλ. σχέδιο - σκαρίφημα αριθ. 1.

50. Βλ. εικ. 3 και 11, 12.

κατασκευή της τοιχοδομίας εφαρμόστηκε πολύ προσεκτικά το γνωστό σύστημα με την επιμελημένη εξωτερική επιφάνεια των τοίχων, όπου οι τεχνίτες διατάσσουν σε επάλληλες ευθύγραμμες στρώσεις πλίνθους, φροντίζοντας με πολλή προσοχή να διατηρήσουν το ισόπαχο στο κονίαμα έτσι ώστε το εξωτερικό περίβλημα να παρουσιάζεται ως επένδυση στον εσωτερικό πυρήνα του τοίχου, μια επένδυση που εισχωρεί προς τα μέσα, όσο είναι το πλάτος των πλίνθων. Εσωτερικά το άφθονο ισχυρό λευκό ασβεστοκονίαμα δίνει τους άμορφους φαιούς λίθους έτσι ώστε να εμφανίζονται ως γέμισμα του κενού ανάμεσα από τις πλίνθους του περιβλήματος. Το πάχος του τοίχου, ανάλογα με τις επιταγές του αρχιτεκτονικού σχεδίου, κυμαίνεται από 0,50 μ. (π.χ. στο κοίλο τμήμα των κογχών) έως το 1.00 μ., και το κονίαμα στις στρώσεις από 0,04 - 0,05 μ. Οι διαστάσεις των πλίνθων κυμαίνονται από 0,28 επί 0,20 ή 0,25 επί 0,25 μ. και το πάχος τους είναι 0,03 - 0,05 μ.

Άλλα τυχαία ή επιφανειακά ευρήματα

Στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου βρέθηκαν :

- α) Κέραμοι: Τμήματα κεράμων (καλυπτήρες) με χορδή 0,40 μ. και βέλος 0,10 μ. Τα ευρήματα αυτά πιστοποιούν ότι στη στέγαση του μνημείου χρησιμοποιήθηκαν ρωμαϊκά κεραμίδια. Μικρότερα κεραμίδια με χορδή 0,14μ. και βέλος 0,05 μ. ίσως χρησιμοποιήθηκαν για την κάλυψη των επιφανειών που στέγαζαν το εγκάρσιο τμήμα του κτηρίου ή άλλες κατασκευές γύρω από το μνημείο.
- β) Πλάκα μαρμάρου: Η παρουσία μαρμάρου (βρέθηκε τμήμα διαστάσεων 0,47 x 0,23 μ.) πιστοποιεί ότι ίσως έγινε χρήση του μαρμάρου στο μνημείο (π.χ. στις ορθομαρμαρώσεις, πλακοστρώσεις, opus sectile κτλ.) που θα προσέδιδε στο κτήριο διάσταση κάποιας πολυτέλειας. Τέτοια επένδυση ίσως βρεθεί μελλοντικά στις επιδαπέδιες δεξαμενές ή στην πλακόστρωση του δαπέδου.
- γ) Κυκλικά κομμένη πλίνθος: Έχει διάμετρο 0.19 μ. και υποδηλώνει ότι χρησιμοποιήθηκε ίσως για την κατασκευή των κτιστών κιονίσκων στους υποδαπέδιους χώρους για την κυκλοφορία του θερμού αέρα.
- δ) Θραύσματα πήλινων αγωγών: Βρέθηκαν σπασμένοι πήλινοι σωλήνες στον δυτικό χώρο αριθ. 3.

Όλα τα προηγούμενα στοιχεία συνηγορούν στο συμπέρασμα ότι έχουμε μπροστά μας ένα σημαντικότατο συγκρότημα ρωμαϊκών «θερμών». Η οργάνωση του χώρου μας οδηγεί χωρίς ενδοιασμό στο συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό σύνολο, έστω και στην προανασκαφική φάση, συνδέεται ασφαλώς με τις ρωμαϊκές θέρμες που είδε ο Leake, αφού και η συνοπτική περιγραφή που μας παρέδωσε ανταποκρίνεται πλήρως στα δεδομένα της λειτουργίας ενός συγκροτημένου ρωμαϊκού λουτρού.

III. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Η βεβαιότητα ότι έχουμε σε αυτόν τον χώρο ένα αξιόλογο συγκρότημα ρωμαϊκών λουτρών⁵¹ που, έστω και αν δεν ανήκει στην κατηγορία των *μεγάλων θερμών* με τα «μεγάλα αυτοκρατορικά κτίσματα»⁵², δεν μπορεί επίσης

51. Από την τεράστια βιβλιογραφία για τα ρωμαϊκά λουτρά που συγκέντρωσα για τη μελέτη του μνημείου, επειδή ο χαρακτήρας αυτού του δημοσιεύματος δεν επιτρέπει την αναλυτική εξέταση, αναγκάζομαι να μνημονεύσω εδώ τα βασικά έργα, από την ξενόγλωσση κυρίως βιβλιογραφία: A. Bruloff, *Thermes de Pompei*, Paris 1829. E. Pfitzschner, *Die Grundrissentwicklung der römischen Thermen*, Strassburg 1908. D. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann, H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen, Abteilung I, Ausgrabungsbericht und grundsätzliche Untersuchungen römischer Thermen [Trierer Grabungen und Forschungen, Band I, 1]*, Augsburg 1929. E. Brödner, *Die römischen Termen und das antike Badewesen*, Darmstadt 1983. Inge Nielsen, *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths, I, Text, II Catalogue and Plates*, Aarhus University Press, Viborg 1990. Ειδικά συμπόσια με θέμα τα ρωμαϊκά λουτρά (*Les Thermes Romaines*) πραγματοποιήθηκαν στη Ρώμη (1991) και στο Λονδίνο (1992), ενώ για τις τελευταίες έρευνες γύρω από το θέμα βλ. Janet Delaine, *Recent Research on Roman Baths*, *Journal of Roman Archaeology* 1 (1998) 11 - 32.

Από την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, εκτός από τις μελέτες που αναφέρονται στα ανασκαφικά δεδομένα διαφόρων ρωμαϊκών λουτρικών εγκαταστάσεων που βρέθηκαν στην Ελλάδα (βλ. παρακάτω, σμμ. 64 - 77) ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σχετικά δημοσιεύματα για το βαλανείο των Φιλίππων (1^{ος} αιώνας μ. Χ.) : βλ. Γεωργίου Γ. Γούναρη, *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 112]*, Αθήναι 1990, 3 - 39, καθώς και τα σχετικά δημοσιεύματα του καθηγητή Δ. Παντερμαλή για το συγκρότημα των μεγάλων θερμών του Δίου (γύρω στο 200 μ.Χ.) : Δ. Παντερμαλή, *Δίον, Οι μεγάλες θέρμες*, *Αρχαιολογία* 33 (Δεκ. 1989), 29 - 34. Πρβλ. του ίδιου, *Οι μεγάλες θέρμες του Δίου*, στο τεύχος *Οι Αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία*, Καλοκαίρι 1985, Θεσσαλονίκη 1985, 9 - 16. Του ίδιου, *Δίον. Η ανακάλυψη* 40, Αθήνα 1999. Ας σημειώσω επίσης εδώ το γενικό βιβλίο της Ξ. Σκαρπιά - Χόιτσελ, *Λουτροθεραπεία και αναγνώση (Ιστορική εξέλιξη των λουτρών)*, Θεσσαλονίκη 1966, περισσότερο γιατί περιέχει μια συνοπτική εικόνα για την εξέλιξη των λουτρών από την προϊστορική περίοδο ως τον εικοστό αιώνα και λιγότερο για την επιστημονική βαρύτητά του· ωστόσο το έργο είναι χρήσιμο για τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη.

52. Βλ. σχετικά π.χ. D. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann, H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen*, σ. 263 - 282 και για την τοπολογία τους, ό. π., σ. 180. Για τα αυτοκρατορικά παρόμοια κτήρια στη Μ. Ασία βλ. Andrew Farrington, *Imperial Bath Buildings in SW Asia Minor, Roman Architecture in the Greek World*, έκδ. S. Macready - F. H. Thompson, *The Society of Antiquaries of London* 1987, 50 - 59.

και να χαρακτηριστεί ως βαλανείον⁵³, επειδή οι χώροι του αναπτύσσονται γύρω από έναν κεντρικό άξονα ακολουθώντας τα πρότυπα των μεγάλων αυτοκρατορικών κτισμάτων⁵⁴, αλλά σε μικρότερη κλίμακα⁵⁵.

Ανατρέχοντας στην τυπολογία των θερμών, σύμφωνα με την κατάταξη των μελετητών του μεγάλου συγκροτήματος των αυτοκρατορικών θερμών στο Trier D. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann και H. Wachtler⁵⁶, το συγκρότημα των θερμών του Μεσολογγίου:

- α) δεν ανήκει στον κυκλικό τύπο του λουτρού σε «σχήμα δακτυλιδιού» (Ring - type)⁵⁷, που οδηγεί τον λουόμενο με υποχρεωτική κυκλική κίνηση από το frigidarium στο caldarium και από εκεί ξανά στο frigidarium και το αποδυτήριο⁵⁸
- β) δεν ανήκει επίσης στον σύνθετο, μεγαλοπρεπή και εντυπωσιακό αυτοκρατορικό τύπο (kleine Kaisertyp ή grosse Kaisertyp⁵⁹) στον οποίο ανήκουν οι μεγάλες Αυτοκρατορικές θέρμες της Ρώμης ή εκείνες που κατασκευάστηκαν στην περιφέρεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και διακρίνονται για την προσήλωσή τους στον κατά μήκος ή κατά πλάτος άξονα γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται και οι άλλοι βοηθητικοί χώροι,
- γ) δεν ανήκει ούτε στον εν σειρά ευθύγραμμο τύπο (doppelanlagen Typ⁶⁰), όπως π.χ. οι κεντρικές θέρμες της Πομπηίας⁶¹,
- δ) δεν ανήκει επίσης στον κοινότατο τύπο των δημοσίων λουτρών, τον καλούμενο πομπηιανό⁶², όπως π.χ. το γνωστό βαλανείο των Φιλίππων⁶³,
- ε) δεν παρουσιάζει γενικά τυπολογικές ομοιότητες με ανάλογα ρωμαϊκά συγκροτήματα λουτρών του ελλαδικού χώρου, αν σταθούμε στα κυριότερα από όσα είναι γνωστά, στην Πελοπόννησο (Αργος⁶⁴, Επίδαυρος⁶⁵, Κόρινθος⁶⁶, Ζευγολατιό⁶⁷, Ολυμπία⁶⁸), στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (Αιδηψός⁶⁹, Αθήνα⁷⁰, Δελφοί⁷¹), στην Ήπειρο και τα Ιόνια νησιά (Κεφαλονιά⁷², Κέρκυρα⁷³, Νικόπολη⁷⁴, Στρογγυλή⁷⁵) ή στη Μακεδονία

53. Για τον όρο και τη χρήση του στην Αρχαιότητα βλ. την κλασική εργασία του R. Ginouvès, *Balaneutiké, Recherchers sur le bain dans l' antiquité grecque (Bibliothèque des Ecole Francais d' Athènes et de Rome, 200)*, Paris 1962 κεφ. III, 183 - 224. Ο R. A. Staccioli, διακρίνει στα ρωμαϊκά λουτρά τις θέρμες (μεγάλα δηλαδή αυτοκρατορικά συγκροτήματα ή εκείνα που τα αντιγράφουν) από τα βαλανεία (τα μικρότερα συγκροτήματα με τους απαραίτητους χώρους για λουτρό) : Βλ. R. A. Staccioli, *Tracce di terme «pompeiane» a Roma, Amor de Roma, Roma 1955*, 391 - 401. Του ίδιου, *Sugli edifici termali minori, Arch. Classica 10 (1958) 273 - 288*. Του ίδιου, *Terme minori e balnea nella documentazione della «Forma Urbis», Arch. Classica 13 (1961) 92 - 102*. Πρβλ. Γ. Γ. Γούναρη, *Το βαλανείο*, 3 σμ. 1. Για το θέμα βλ. τώρα Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, 6 κ. ε.
54. Π.χ. τα λουτρά του Καρακάλλα στη Ρώμη (D. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann, H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen*, σ. 70 εικ. 400), οι αυτοκρατορικές θέρμες στο Trier (ό. π., 83, εικ. 92 α και σχέδιο 2) ή τα άλλα μεγάλα συγκροτήματα της Ρώμης (Θέρμες Διοκλητιανού, βλ. E. Brödner, *Die römischen Termen*, 230 - 231, σχ. 70 - 71) και της Lambaesis κοντά στην Batna της Αλγερίας (ό. π., 182, σχέδ. 49 α).
55. Π.χ. το συγκρότημα της Dugga στη Βόρεια Αφρική (ό. π. 205, σχ. 57), Thuburbo στην Τυνησία (ό. π. 206 σχ. 58) ή στο Timgad της Colonia Thamugadi (ό. π., 210, σχέδ. 60) κ. ά.
56. Βλ. *Die Trierer Kaiserthermen*, 177 - 181.
57. Ό.π., 178 πιν. 235 a, b, c.
58. Για τη σχετική ορολογία βλ. ό. π., 181 - 185 και 330 - 331.
59. Ό.π., 180.
60. Ό.π., 177 - 178.
61. Βλ. A. Bruloff, *Thermae de Pompei*, Paris 1829, πιν. I. Πρβλ. D. Krencker κ. ά., *Die Trierer Kaiserthermen* 260 εικ. 386. Πρβλ. E. Brödner, ό.π., 60 σχέδ. 25. A. M. De Vos, *Pompei - Ercolano - Stabia, Roma - Bari 1982*, 194 - 202, πίν.
62. Βλ. R. A. Staccioli, *Tracce di Terme pompeiane*, ό.π., 391 - 401.
63. Γ. Γ. Γούναρη, *Το βαλανείο*, 3 κ.ε.
64. Βλ. R. Ginouvès, *Sur un aspect de l' évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère*, BCH 79 (1995), σ. 138-141 (εικ. 6 - 7).
65. Ό.π., 141 - 146 (εικ. 8 - 10).
66. Βλ. H. Robinson, (*The Roman Bath North of the Village Square*), AD 21 Χρονικά B1 (1966), Αθήναι 1968 136 - 138, σχέδ. 2.
67. Βλ. S. Charitonidis - R. Ginouvès, *Bain romain de Zevgotatio*, BHC 79 (1955), 102 - 120, σχέδ. 1 και εικ. 1 - 13.
68. Βλ. π.χ. Ν. Γιαλούρη, (χωρίον Ωλενα περιοχής Ολυμπίας) AD 20 Χρονικά (1965) : 210, πίν. 238β. Πρβλ. και Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I, 34, αριθ. C 272, C 273 και 35, αριθ. C 274 - 275.
69. Γ. Α. Παπαβασιλείου, *Βαλανείον ρωμαϊκών χρόνων εν Αιδηψώ*, AE 1907, 1 - 10, πίν. 1 - 3.
70. Βλ. Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I, 32, C 254 - 260 (με όλες τις θέσεις όπου επισημάνθηκαν ρωμαϊκά λουτρά).
71. Βλ. R. Ginouvès, *Sur un aspect de l' évolution des bains en Grèce*, 136 - 138, σχέδ. της εικ. 1 και εικ. 2 - 3.
72. Βλ. Το έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1959, 82 - 87, εικ. 87, 88 (κάτοψη). Πρβλ. Το έργο του 1960, 111 - 152, εικ. 125, 126. Πρόκειται για το βαλανείο της Σάμης, που ανέσκαψε ο Β. Καλλιπολίτης, ο ειδικός ανασκαφέας ρωμαϊκών αρχαιοτήτων, το '60 στην Κεφαλληνία (βλ. Ανασκαφή της ρωμαϊκής επαύλεως εν Κεφαλληνία, AD 17 (1961/62) 1 - 31), όσο και στην Κέρκυρα (βλ. επόμενη σημείωση).

(Νησί της Μακεδονικής Αλεξάνδρειας⁷⁶, Δίον⁷⁷, Φίλιπποι⁷⁸).

Το συγκρότημα των θερμών κοντά στο Μεσολόγγι συνδυάζει τυπολογικά τον εν σειρά τύπο,⁷⁹ τον μικρό αυτοκρατορικό τύπο⁸⁰ και κυρίως εκείνον τον ιδιαίτερο τύπο κατά τον οποίο το λουτρό αποκτά το σχήμα Ταυ,⁸¹ τύπος που μας οδηγεί στη σύγκριση με ανάλογα μνημεία και κυρίως με το κατά πολύ μεγαλύτερο, αλλά χαρακτηριστικά παρόμοιο, κτήριο των ρωμαϊκών θερμών της Βόσρα στο Χαούράν της Συρίας⁸². Με βάση τη διάρθρωση αυτού του τύπου μπορούσαν να ταυτιστούν εύκολα οι λειτουργίες και οι χρήσεις των διαφόρων χώρων του λουτρού:

- α) Το *caldarium*, δηλαδή ο «θερμός οίκος»⁸³, που κατά κανόνα καταλαμβάνει το νότιο μέρος σε ανάλογα συγκροτήματα⁸⁴ ως «χώρος που προφυλάσσεται από τους βοριάδες και ζεσταίνεται περισσότερο από τους άλλους»⁸⁵, πρέπει να ταυτιστεί με το δυτικό εγκάρσιο τμήμα των θερμών. Αν κάποιος από τους χώρους της βόρειας πτέρυγας του *Ταυ* αποδειχτεί ότι χρησιμοποιήθηκε ως *caldarium*, τότε το συγκρότημα διέθετε ίσως «διπλό» *caldarium*⁸⁶. Το διαγραφόμενο σχήμα του χώρου 5 με την κογχωτή διαμόρφωση, όπως παρατηρούν οι μελετητές του συγκροτήματος των αυτοκρατορικών θερμών στο Trier, είναι κοινό για φρουριακά και αυτοκρατορικά λουτρά⁸⁷.
- β) Το *tepidarium*, δηλαδή «ο ηρέμα χλιαινόμενος οίκος»⁸⁸, όπου οι λουόμενοι έπρεπε να ετοιμαστούν «με αργή εφίδρωση και τη μάλαξη για το ζεστό λουτρό»⁸⁹ ταυτίζεται με την αίθουσα αριθ. 2. Ως χώρος θερμαινόμενος από τις εγκαταστάσεις του *caldarii* είναι φυσικό να βρίσκεται πλησίον στο σύστημα θέρμανσης των *suspensuratum*⁹⁰, αλλά και του χλιαρού νερού που κυκλοφορούσε με πήλινους αγωγούς⁹¹ στις δεξαμενές, οι οποίες πρέπει να υπάρχουν μπροστά από τις μεγάλες κόγχες στις γωνίες του *tepidarii*.
- γ) Το *frigidarium*, δηλαδή «ο ψυχροδόχος οίκος»⁹², ο χώρος του ψυχρού λουτρού ταυτίζεται με την αιθ. 1, όπου η δεξαμενή του νερού ανανεώνεται με ένα σύστημα διαρκούς παροχής, με είσοδο και έξοδο⁹³, που

73. Βλ. Το έργο 1960, 80 - 81 εικ. 84, 85. πρβλ. Το έργο 1961, 115 - 125 εικ. 127 (σχέδιο κάτοψης). Βλ. επίσης Γ. Σ. Δοντά, *Ανασκαφή εις το ρωμαϊκόν βαλανείον του Ινστιτούτου Ελαιάς Κέρκυρας*, ΠΑΕ 1964, 54 - 59, εικ. 1 (σχέδιο γενικής κάτοψης).

74. Βλ. Φ. Μ. Πέτσα, *Ανασκαφή ρωμαϊκής Νικοπόλεως*, ΠΑΕ 1974, 84 - 88 και παρένθ. πίν. 1. Βλ. επίσης Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I, 34, C 270.

75. Βλ. Φ. Μ. Πέτσα, *Στρογγυλή*, ΑΕ 1950 - 1951, 40 - 41, εικ. 19.

76. Βλ. Το έργο 1966, σ. 17 - 22, εικ. 15, 19. Πρβλ. Αγγελικής Κ. Ανδρειωμένον, *Ανασκαφή παρά το Νησί Αλεξάνδρειας*, ΠΑΕ 1966, 24 - 29, εικ. 1 (σχέδιο κάτοψης και πίν. 8 - 11). Της ίδιας, *Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτράνου παρά το Νησί της Αλεξάνδρειας*, ΠΑΕ 1968, 60 - 64, εικ. 1 (σχέδιο κάτοψης) και πίν. 43.

77. Βλ. παραπάνω σημ. 51.

78. *Αυτόθι*.

79. Βλ. D. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann, H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen*, 177 - 178.

80. *Ό.π.* 180.

81. Πρβλ. Γ. Γ. Γούναρη, *Το βαλανείον*, 4.

82. H. C. Butler, *Syria. Archeological Expeditions to Syria in 1904 - 5 and 1909. part II*, Leyden 1910, Abb. 230 (= D. Krencker κ. ά., 297, εικ. 437).

83. D. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann, H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen*, ό. 297, 437. Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I, 156 - 157.

84. Π.χ. Οι μεγάλες Θέρμες του Δίου (βλ. Δ. Παντεμαλή, *Οι Αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία 2*, Θεσσαλονίκη 1985, 10, σχέδιο 1). Βλ. επίσης Γ. Γ. Γούναρη, *Το βαλανείον*, 4 και σημ. 4, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

85. *Ό.π.*, σημ. 14. Πρβλ. του ίδιου, *Δίον*, Αρχαιολογία 33, (Δεκ. 1989), 32.

86. Κατά το πρότυπο του συγκροτήματος της *Borsa* (βλ. σημ. 82 εδώ).

87. Στην παρούσα κατάσταση ο χώρος αυτός μοιάζει με τρίκογχο. Δεν αποκλείεται ωστόσο, όπως είπαμε παραπάνω, το άνοιγμα της Ν. πλευράς να ήταν απλώς ένα παράθυρο ή ένα άνοιγμα επικοινωνίας προς Ν. Η ανασκαφική έρευνα, που θα αποκαλύψει ασφαλώς τα ειδικά διαμορφωμένα πύρανα του λουτρού, θα αποφανθεί και για τη λειτουργία του «ένδον οίκου», δηλ. του «θερμού».

88. Βλ. Λουκιανός, *Ιππίας ή βαλανείον*, εκδ. Μ. D. Macleod, τομ. I, Oxford 1972, 14. Βλ. και F. Yegül, *The Small City Bath in Classical Antiquity and a Reconstruction Study of Lucian's «Bath of Hippias»*, Arch. Classica 31 (1979) 109. Βλ. επίσης Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I, 155 - 156.

89. Δ. Παντεμαλή, *Δίον*, Αρχαιολογία, 33, (Δεκ. 1989), 32.

90. Για το σύστημα βλ. Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I, 161 - 162.

91. Τα υπολείμματα των αγωγών που βρέθηκαν στο δυτικό εγκάρσιο τμήμα του κτηρίου υποδηλώνουν ότι θα υπήρχε σύστημα μεταφοράς θερμού νερού στο διπλανό *tepidarium*.

92. Βλ. Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I, 153 - 154.

93. Μόνο η ανασκαφική έρευνα μπορεί να προσδιορίσει τον τρόπο με τον οποίο ήταν αναπτυγμένο το υδραυλικό σύστημα του μνημείου. Ωστόσο η μεταφορά του νερού στο λουτρό φαίνεται να γινόταν από μακριά, καθώς πήλيني αγωγοί νερού έχουν επισημανθεί σε απόσταση προς Β του μνημείου και το παρακείμενο ρέμα με τη χαμηλότερη κોίτη του ευνοεί τη διοχέτευση στην ανανέωση του κοκλώματος. Η παροχή δια μέσου των αγωγών, η διατήρηση και η διανομή δια μέσου του συστήματος και μικρότερων αποθηκών νερού και δεξαμενών θα διευκρινιστεί πλήρως με τη συστηματική ανασκαφική έρευνα.

ασφαλώς θα εντοπιστεί με την ανασκαφή του μνημείου.

Η προηγούμενη διάταξη, εκτός από την αρχιτεκτονική της δομή και οργάνωση, παρακολουθεί και την κίνηση του λουομένου. Αυτός, μπαίνοντας από το εξωτερικό, είτε απευθείας από την Α πλευρά είτε μέσω των ανοιγμάτων από το *terpidarium*, απολάμβανε το «ψυχρό λουτρό», ύστερα περνούσε στον «ηρέμα χλιαινόμενον οίκον», την αίθουσα προετοιμασίας για το πέρας της διαδρομής: τον «ένδον οίκον» και τα μικρότερα δωμάτια του.

Εκτός από το *frigidarium* που θα μπορούσε να είναι μια κοινή δεξαμενή για τους λουομένους, στο *terpidarium* και απαραίτητα στον *caldarium* οι κτιστές λεκάνες με το νερό θα γέμιζαν είτε με ζεστό από τους λέβητες που θα υπήρχαν «στην κορυφή των στομίων των υποκαυστών»⁹⁴ στο *caldarium* είτε και με τη διοχέτευση του χλιαρού (μείξη δηλαδή ζεστού και κρύου) νερού στις δεξαμενές του *terpidarii*. Το σύστημα αυτό θα το διαπιστώσει ασφαλώς η ανασκαφική έρευνα. Η ανασκαφική έρευνα επίσης θα εξακριβώσει τον πυκνό κάρναβο των χτιστών στηριγμάτων⁹⁵ για την κυκλοφορία του θερμού αέρα κάτω από το δάπεδο στους συνεχόμενους χώρους και θα υποδείξει τα στόμια, δηλαδή τα *praefurnia*⁹⁶.

δ) Τα *praefurnia*: Σύμφωνα με αναλογικά δεδομένα, όπως π.χ. των θερμών της Bosra, τα *praefurnia* πρέπει να αναζητηθούν προς Δ⁹⁷. Η ανασκαφική έρευνα θα πιστοποιήσει αν η θέρμανση των χώρων και των τοίχων γινόταν με *tubuli*⁹⁸ ή *tegulae mammatae*⁹⁹ ή *tegulae* που στηρίζονταν στους τοίχους με κεραμικά πηνία¹⁰⁰, όπως προδηλώνει ή ύπαρξη πήλινων αγωγών στους δυτικούς χώρους 3 και 4 του μνημείου.

ε) Το *αποδυτήριο*: Η απουσία *αποδυτηρίου*¹⁰¹ είναι φαινόμενο συχνό στις όψιμες ρωμαϊκές θερμές. Το γεγονός αυτό με οδηγεί στη σκέψη - κατά το αναλογικό παράδειγμα των θερμών της Bosra - ότι θα υπήρχαν εξωτερικοί χώροι ή προστώα, αρχιτεκτονικές κατασκευές που τα ίχνη τους καλύπτονται από την πρόσκωση. Τέτοιες κατασκευές, που θα ήταν ξυλόστεγες, δεν αποκλείονται γύρω από τον κεντρικό πυρήνα του μνημείου και κυρίως στη νότια εξωτερική αυλή. Οι ομοιόμορφες (τετράγωνες στη διατομή) οπές που σώζονται ψηλά στο Ν τοίχο του μνημείου (εξωτερικά)¹⁰², εκτός, από *σκαλότρυπες* θα μπορούσαν να λειτουργούν ως υποδοχές ξύλινων δοκαριών για την στήριξη ίσως κάποιας μονόριχτης στέγης στο συγκρότημα. Το συγκρότημα δεν αποκλείεται επίσης να διέθετε και άλλους βοηθητικούς χώρους στο εσωτερικό¹⁰³ ή και προς τα νότια με υπαίθριες πισίνες και χώρους γυμναστικής (παλαίστρα)¹⁰⁴.

94. Βλ. την πρόταση αποκατάστασης στο συγκρότημα της *Lambaensis* (D. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann, H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen*, 210, εικ. 289= Σχέδιο 13 εδώ).

95. Δεν γνωρίζουμε φυσικά στο προανασκαφικό στάδιο ούτε το ύψος των υποκαύστων ούτε τον τρόπο γεφύρωσης των πεσσίσκων, που μπορεί να προσφέρουν στοιχεία και υλικό για συγκριτική θεώρηση του μνημείου.

96. Για τα *praefurnia* βλ. Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I, 162.

97. Δεν αποκλείεται στην περιοχή των στομίων να αναπτύσσονται κατασκευές για την διευκόλυνση του προσωπικού που φρόντιζε τη φωτιά (βλ. σχέδιο αναπαράστασης «της λειτουργίας του στομίου του υποκαύστου» στον Δ. Παντερμαλή, *Οι Αρχαιολόγοι*, 14 σχέδιο 9 του ίδιου, *Δίον, Αρχαιολογία* 33 (1989) 31).

98. Ο.π. 34 (αναπαράσταση).

99. Για τα συστήματα αυτά θέρμανσης βλ. Γ. Γ. Γούναρη, *Το βαλανείο*, 17 - 18 και σημ. 60, όπου και σχετική βιβλιογραφία για τα ελλαδικά μνημεία.

100. Θερμαντικά πηνία βρέθηκαν στους Φιλίππους (βλ. Γ. Γ. Γούναρη, *Το βαλανείο*, 17 και πίν. 15β).

101. Για το *αποδυτήριο* βλ. Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I, 153. Βλ. επίσης D. Baatz, *Römische Bäder mit Holzerner Apodyterien*, *Archäologisch - Korrespondenzblatt* 3 (1973), 345 - 350. Το *αποδυτήριο*, ωστόσο, μπορεί να υπάρχει προς τις νότιες πλευρές του μνημείου, κάτω από το έδαφος που καλύπτει τις περίξ μικρότερης κλίμακας κατασκευές και άλλων πιθανώς βοηθητικών χώρων.

102. Βλ. πίν. 1, 3.

103. Δεν αποκλείεται κάποιοι από τους χώρους στο δυτικό εγκάρσιο παραλληλόγραμμο του κτηρίου να χρησιμοποιούν ως αλειπτήρια (*laconicum* ή *sudatio*). Πρβλ. σχετικά B. Lugari, *Il «laconicum» e la «sudatio» nell' antico bagno romano*, *Dissertazioni della Pontificia Academia Romana di Archeologia*, σειρά II, 10 (1910) 123 - 129. R. Hartmann, *Das Laconicum der römischen Thermen*, *Untersuchungen in den Stabianer Thermen zu Pompeji*, *Mitteilungen des Archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung* 35 (1920) 152 - 169. H. Eschebach, «...*Laconicum et distictatium faciund... lacarunt*» ό. π. 80 (1973) 235 - 242.

104. Βλ. σχετικά E. Lewoir, *Therme et palaistres à l'epoque Romaine*, *Bull. G. Budé*, 1995, 1, 62 - 76. Βλ. ακόμη, St. Lloyd Glass, *Palaistra and Gymnasium in Greek Architecture*, (ιδ. Διατρ. University of Pennsylvania), *Ann Arbor - Michigan* 1968.

IV. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Οι προβληματισμοί για τους τρόπους στέγασης του μνημείου¹⁰⁵ υπαγορεύονται από την επιμήκυνση (του κατά μήκος άξονα και του εγκάρσιου παραλληλογράμμου) που εμφανίζεται στη διαδοχική παράταξη των χώρων¹⁰⁶. Οι λύσεις όμως είναι βέβαιες για την θολοδομία του κτηρίου στην ανωδομή. Το σύστημα των κογχών διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για να εδραστούν - πάνω στα τόξα - θόλοι, καμάρες, σταυροθόλια ή καλύτερα ρωμαϊκού τύπου ασπίδες.

Το πιο αξιοπρόσεχτο σημείο προέρχεται από τα σωζόμενα τμήματα στην ανωδομή της αίθουσας¹⁰⁷, όπου παρατηρείται το εκπληκτικό - για την εποχή - στοιχείο των σφαιρικών τριγώνων¹⁰⁸, στοιχείο που βρίσκεται σε πλήρη εφαρμογή στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως¹⁰⁹, αλλά προσημαίνεται νωρίτερα σε ναούς της Esra και στη Bosra στη Συρία¹¹⁰. Το συγκρότημα των ρωμαϊκών λουτρών του Μεσολογγίου εμφανίζει και άλλες τυπολογικές ομοιότητες ως προς την εφαρμογή αρχιτεκτονικών λύσεων που εφαρμόζονται για τη στήριξη θολωτών κατασκευών. Η διαμόρφωση των γωνιαίων κογχών ή αψιδωμάτων για την μετατροπή του ορθογώνιου παραλληλογράμμου της κάτοψης είναι μια προχωρημένη αρχιτεκτονική λύση που παρατηρείται σε μεταγενέστερα μνημεία, όπως π. χ. η Αγία Σοφία¹¹¹ ή το καλούμενο «τζαμί» στο βορειοανατολικό τμήμα της Kom el - Dikka της Αλεξάνδρειας¹¹². Αλλά και στον γειτονικό ναό του Αγίου Δημητρίου της Βαράσοβας επιλέγεται παρόμοια λύση για τη στέγαση του χώρου του Ιερού Βήματος με θολωτή κατασκευή¹¹³.

Με το ίδιο σύστημα στεγάστηκε πιθανότατα και η αίθουσα 2, όπου οι κόγχες και τα υψηλά τόξα των ανοιγμάτων μετατρέπουν τον τετράγωνο στην κάτοψη χώρο σε μια κυκλική στεφάνη¹¹⁴, για να στηριχτεί με αυτόν τον τρόπο ένας ρωμαϊκός θόλος, όπως συμβαίνει σε σύγχρονα κτήρια που έχουν την ίδια λειτουργία¹¹⁵ ή όπως βλέπουμε να εφαρμόζεται σε περίκεντρα κτήρια¹¹⁶ και αργότερα στα βυζαντινά¹¹⁷.

105. Οι παλιές σκέψεις μου πάνω σε αυτούς τους προβληματισμούς αποτυπώνονται στα πρώτα ιχνογραφήματα και πρόχειρα σκαριφήματά μου. Αψηφώντας την κριτική των αρμοδίων αρχιτεκτόνων τολμώ να δημοσιεύσω εδώ μερικά από αυτά τα μολυβδογραφήματα, απλώς για να δείξω την εξέλιξη της σκέψης μου πάνω στο πρόβλημα στέγασης του μνημείου (βλ. σχέδ. 4).
106. Πρβλ. τη λύση των δίρριχτων στεγών (με κλιμάκωση προς τους ψηλότερους και εγκάρσια τοποθέτηση στους δυτικούς χαμηλότερους χώρους), σύμφωνα με το μοντέλο αναπαράστασης των ρωμαϊκών θερμών στο *Corionallum* του Heerlm στην Ολλανδία (βλ. J. T. J. Iamar, *De Romeinse Thermen, Heerlm* 1981, [Archeologische Monumenten in Neerland 9], πρβλ. E. Brödner, *Die Römischen Thermen*, 52, σχέδ. 20 και πίν. 26b).
107. Βλ. σχέδ. 3. Η ολοκλήρωση των γραμμών των τόξων σχηματίζουν από μια ενιαία κόγχη στο Ν (και στο Β) μέρος της αίθ. 1. (βλ. σχέδ. 3) και στο κέντρο σχηματίζεται ένα ισόπλευρο τετράγωνο (βλ. σκαρίφημα 1) που στήριζε πάνω χαμηλωμένο πιθανότατα θόλο.
108. Για την εφαρμογή της τυπολογίας για την κάλυψη ενός τετραγώνου σε κάτοψη από ένα σφαιρικό θόλο από τη ρωμαϊκή εποχή ως την εποχή του Ιουστινιανού Α' βλ. τα συνοπτικά συμπεράσματα της σύγχρονης έρευνας στο βιβλίο του Χαρ. Θ. Μπούρα, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, τομ. Β', Αθήνα 1975, ανατύπωση 1980, 58 - 60.
109. Βλ. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική* (μτφρ. από το αγγλικό Φανή Μαλλούχου - Τουφάνο), [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης], Αθήνα 1991, σ. 256 και εικ. 165 (Πρβλ. σχέδ. 9 εδώ).
110. Ο.π., 176, 283. Βλ. A. Grabar, *Byzantium from the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, Thames and Hudson 1966, 355, σχέδ. 426, 428. (Πρβλ. σχέδ. 7 και 8 εδώ).
111. Βλ. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, 257, εικ. 164. Πρβλ. A. Grabar, *Byzantium*, 88, εικ. 93.
112. Βλ. M. Rodziewicz, *Fouilles de sauvetage dans la partie Nord de Kom el - Dikka, Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences, tome 20, Etudes et travaux X*, 348 - 354, σχέδ. 1 (σ. 348), όπου παρατηρούμε ομοιότητα κατασκευή στην κάτοψη (βλ. επίσης φωτογραφία του μνημείου στη σελ. 350 εικ. 3) (Πρβλ. σχέδ. 10 εδώ).
113. Βλ. Av. K. Ορλάνδου, *Ο Άγιος Δημήτριος της Βαράσοβας*, *ABME* 1 (1935) 105 - 120. Πρβλ. Αθ. Παλιούρα, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αθήνα 1985, 178 - 180, εικ. 183 (βλ. και σχέδ. 11 εδώ). Δεν αποκλείεται η λύση αυτή στο γειτονικό ναό της Βαράσοβας να επιλέχθηκε από τον μάϊστορα, επειδή γνώρισε εξ αυτοψίας το ρωμαϊκό αρχιτεκτόνημα του Μεσολογγίου.
114. Βλ. σχέδ. 4 εδώ.
115. Βλ. E. Brödner, *Die Römischen Thermen*, σχέδ. 49α, 74, 75.
116. Βλ. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, 668, λ. περίκεντροι τύποι εκκλησιών, όπου και σχετικές παραπομπές.
117. Για τα βυζαντινά λουτρά βλ. γενικά Albrecht Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit (Miscelanea Byzantina Monacensia, No 27)*, München 1982. Βλ. επίσης X. Μπούρα, *Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαιμονία*, *ΑΕ* 1982, εν Αθήναις 1984, 99 - 112, όπου εξετάζεται συστηματικά αυτό του τύπου βυζαντινό μνημείο και παρέχεται η σχετική βιβλιογραφία. Στη σ. 107 της μελέτης (εικ. 4) παρέχεται «αξομετρικό της κατά μήκος τομής σε αναπαράσταση». Βλ. ακόμα Αφέντρας Γ. Μουτζάλη, *Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των βυζαντινών*, *Αρχαιολογία* 31 Ιουν. 1989, 23 - 27. Βυζαντινά λουτρά στον Ηπειρωτικό χώρο μπορεί να σημειώσει κανείς αυτό που ανασκάφηκε το 1983 στο Κάστρο των Ιωαννίνων (βλ. Όλγα Γκράτζου, *Βυζαντινό λουτρό, ΑΔ Β2, Χρονικά* (1983), Αθήνα 1989, 245 - 248 και σχέδ. 1 και 2, πίν. 109 β) καθώς και εκείνο του κάστρου της Ναυπάκτου που ανακοινώθηκε στο συνέδριο αυτό.

ή τα οθωμανικά λουτρά¹¹⁸. Στο εγκάρσιο κλίτος η στέγαση φαίνεται απλούστερη: θολωτές κατασκευές που στηρίζονται σε τόξα (σταυροθόλια πιθανότατα ή χαμηλοί θόλοι - ασπίδες) θα αποτελούσαν μια θολοδομία που καλυπτόταν πιθανότατα από μια ενιαία επιμήκη καμάρα¹¹⁹, η οποία μπορούσε να στεγαστεί με μια (μονόρριχτη ή δίρριχτη) στέγη¹²⁰ με ρωμαϊκά κεραμίδια. Ο φωτισμός εξάλλου του μνημείου μπορούσε να επιτευχθεί με το άνοιγμα διαφόρων φωτιστικών παραθύρων στους τοίχους που προσφέρονται για το σκοπό αυτό, αν και η λειτουργία του μνημείου δεν επιτρέπει περιττά ανοίγματα. Τα θέματα όμως αυτά συνδέονται με απόψεις που σχετίζονται με την γενική αποκατάσταση του μνημείου, ζητήματα που επιδέχονται ή γεννούν εναλλακτικές προτάσεις.

V. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

Στοιχεία που βοηθούν στη λύση του προβλήματος χρονολόγησης του κτηρίου είναι βασικά τα ακόλουθα:

- α) Ο τρόπος κατασκευής και η μορφή της τοιχοδομίας που παρουσιάζει στοιχεία προχωρημένης τεχνικής του opus mixtum στο εσωτερικό και την προσεγμένη μορφολογία που συναντάται σε γνωστά υστερορωμαϊκά μνημεία, όπως το Νυμφαίο Πρεβέζης¹²¹ και τα μεγάλα συγκροτήματα του Διοκλητιανού στο Spalato της Δαλματίας¹²² και του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη¹²³.
- β) Η ωριμότητα στην αφομοίωση των αρχιτεκτονικών αξιών και η δήλωση της εφαρμογής των τρόπων που κατέκτησε συν τω χρόνω η ρωμαϊκή αρχιτεκτονική. Η μετάβαση π.χ. από το ευθύγραμμο στο κυκλικό μας οδηγεί στις εξελίξεις της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής κατά την τελευταία φάση που προαναγγέλλουν εφαρμογές και στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική (όπως π. χ. η εμφάνιση των σφαιρικών τριγώνων στην ανωδομή της αίθ. 1) και που εφαρμόζονται ασφαλώς και στη θολοδομία της αίθ. 2.
- γ) Η εξελιγμένη τυπολογία (ο τύπος *Tav*), που παρατηρείται στις υστερορωμαϊκές θερμές του 4^{ου} αιώνα στην περιφέρεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, οδηγεί, νομίζω, σε μια προχωρημένη χρονολόγηση του υπέργειου συγκροτήματος των θερμών του Μεσολογγίου στην εποχή του Διοκλητιανού. Προς την άποψη αυτή συνηγορούν και τα ιστορικά δεδομένα που σχετίζονται με το χώρο.

VI. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ «ΕΝΤΑΞΗΣ» ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ

Η ίδρυση της Νικόπολης μετατόπισε το ενδιαφέρον στην ενίσχυση του νέου ρωμαϊκού κέντρου της *Epirus Vetus*¹²⁴ με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των άλλων πόλεων στο *territorium* της Νικοπόλεως¹²⁵. Η μετακίνηση του πληθυσμού της γειτονικής Καλυδάνος για την ενίσχυση της Νικοπόλεως συνέβαλε στη βαθμιαία παρακμή της περιοχής στην άμεση χρονική περίοδο που επακολούθησε¹²⁶. Η διαπίστωση ότι ο συνοικισμός της Νικόπολης

118. Βλ. π.χ. K. Klinghardt, *Türkische Bäder*, Stuttgart 1927, *passim*. Άννα Ζόμπου - Ασημή, *To Bey Hamami (Λουτρά Παράδεισος) της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1 (1985) 341 - 363. Άννα Ξεναρίου - Μανασσή, *Φάσεις επεμβάσεων στο Bey Hamami*, ό. π., 365 - 389 κ. α. Διαφορετική είναι η στέγαση των κατά μήκος λουτρών, όπως π.χ. στο λουτρό της Τραιανουπόλεως (βλ. εικ. 17 εδώ). Βλ. και Χ. Μπακιρτζή - Δ. Τριανταφύλλου, *Θράκη, Αθήνα 1989*, 64 και σχέδ. 19.

119. Το σύστημα είναι γνωστό και ευρέως εφαρμοζόμενο στις αναπαράστασεις παρόμοιων επιμήκων κατασκευών, βλ. π. χ. την αναπαράσταση των θερμών της Σταβίας στην Πομπηία, (Hans Eschebach, *Die Stabianer Thermen in Pompeji*, Berlin 1979, 66 εικ. 19, 67, εικ. 20) ή και την αναπαράσταση του ρωμαϊκού βαλανείου των Φιλίππων (Γ. Γ. Γούναρη, *Το βαλανεϊόν*, σχ. 3α).

120. Πρβλ. E. Brödner, *Die Römischen Thermen*, πίν. 26 b.

121. Βλ. Παύλου Χρυσοστόμου, *Το νυμφαίο των Ριζών Πρεβέζης*, AAA, *Αρχαιολογικά χρονικά*, 10 - 21, ιδίως σ. 13 και εικ. 1 - 12.

122. N. Duval, *La palace de Split dans l' architecture antique du Bas - Empire*, *Urbs, Split*, 1961 - 1962, 67 - 95. Πρβλ. U. Nilgen, *R. Qu. Sehr. LXXI (1977)* 1 κ.ε.

123. Βλ. E. Dygge, *La Région palatiale de Thessalonique*, IIe Congrès International des Études Classiques, *General Part*, Copenhagen 1958, 353 - 365, εικ. 3, 5. Βλ. και Γ. Κινθιάκης, *Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης. Νέα προσπάθεια αναπαράστασης*, AA 30 (1975) 90 - 119 (= Θεσσαλονίκη Φιλίππου βασίλισσα, Θεσσαλονίκη 1985, 548 - 591 πίν. 49 - 50).

124. Για την κατάσταση των περιοχών πριν από την άφιξη των Ρωμαίων βλ. P. Cabanes, *Le rounoir local ou sein des États fédéraux: Épire, Acarnanie, Étolie, La Béotie Antique (Colloques Internationaux du C. N. R. S.)*, Lyon - Saint Étienne 16 - 20 Mai 1983), Paris 1985, 343 - 357. Για την κατάσταση που επικρατεί γενικά στην περιοχή της Ηπείρου κατά την εποχή της ρωμαϊκής κατάκτησης βλ. Θ. Χ. Σαρκιάκη, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους χρόνους της ρωμαϊκής κυριαρχίας (167-31 π. Χ.)*, AE 1964, 105 - 119, όπου ο συγγραφέας τονίζει στο τέλος της μελέτης του τη σημασία της ίδρυσης της Νικοπόλεως στον δυτικό ελλαδικό χώρο. Για τη ρωμαϊκή κατάκτηση ως τη μεγάλη κρίση του 3^{ου} αιώνα βλ. P. Cabanes, *Ἡπειρος*, Αθήνα 1997, 115 - 138. Για το επιγραφικό υλικό της Ακαρνανίας κατά τους Αυτοκρατορικούς Χρόνους βλ. Claudia Antonetti, *L' Acarnania in Epoca Imperiale: Contributi Epigraphici*, *Epigraphica* 48 (1986) 39 - 71.

125. Για το προς το μέρος της Αιτωλοακαρνανίας *territorium* βλ. U. Kahrstedt, *Die Territorien* 549 - 561.

126. Η αρχαιολογική έρευνα της περιοχής Αιτωλίας και Ακαρνανίας (βλ. D. Leekley - N. Efstatiou, *Archaeological Excavations Central and Northern Greece (Noyes Press Park Ridge)*, New Jersey xx, 1 - 13) αναδεικνύει την έλλειψη επαρκών στοιχείων που θα στήριζαν αντίθετες απόψεις.

έγινε κατά την όψιμη εποχή και ότι «στην Καλυδώνα σταμάτησε κάθε οικοδομική δραστηριότητα»¹²⁷ ενισχύει την άποψη ότι η ύπαιθρος χώρα δεν μπορούσε πια να γνωρίσει τη φροντίδα που γνώρισε στο παρελθόν από παραδοσιακά μεγαλύτερα κέντρα. Η «κυρίαρχη εικόνα» της των *Αιτωλών και Ακαρνανών Ερημίας*¹²⁸, όπως σημειώνει η *Κορνηλία Αξιώτη*¹²⁹, φωτίζεται ασφαλώς από την ανίχνευση των ρωμαϊκών δρόμων της Αιτωλοακαρνανίας που σηματοδοτούνται τόσο από τα μιλιάρια που ορίζουν τη δημόσια ρωμαϊκή οδό από την Καλυδώνα ως τη Νικόπολη, όσο και από το θαλάσσιο δρόμο που συνέδεε τη Νικόπολη με την Πάτρα (ενδιάμεσα ήταν τα λιμάνια «της Καλυδώνος», της Οξείας, και του Ανακτορίου) από τα αυτοκρατορικά χρόνια¹³⁰. Στα χρόνια του Διοκλητιανού δίδεται μεγαλύτερη σημασία στην ανάπτυξη του αμυντικού μηχανισμού της αυτοκρατορίας και τον έλεγχο των ρωμαϊκών δρόμων¹³¹. Επειδή το μνημείο βρίσκεται κοντά στον κύριο ρωμαϊκό δρόμο που ενώνει την Πλευρώνα με την Καλυδώνα και το λιμάνι της, και κατ' επέκταση κοντά στον κύριο θαλάσσιο δρόμο¹³² που συνέδεε τη Νικόπολη με την Πάτρα (δύο δρόμους μεγάλης στρατιωτικής σημασίας), οδηγούμαι στο να εκφράσω την άποψη ότι το υστερορωμαϊκό συγκρότημα των θερμών δεν εξυπηρετούσε παρά τις ανάγκες ενός «διερχόμενου»¹³³ και όχι στατικού πληθυσμού ή καλύτερα δεν ανήκε παρά σε μια στρατιωτική δύναμη που στάθμευε εδώ για να επιτηρεί τον κόμβο εισόδου προς το εσωτερικό της Αιτωλοακαρνανίας¹³⁴. Η διακλάδωση που οδηγούσε χαμηλότερα προς την παρά τη θάλασσα Αλικύρνα και προς τον Έλαο βορειότερα, οχυρό που ελέγχει τον χερσαίο δρόμο προς την Καλυδώνα¹³⁵, προσφερόταν για τον έλεγχο του χερσαίου και θαλάσσιου ρωμαϊκού δρόμου προς τη Νικόπολη.

Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το μέγεθος του κτηριακού συγκροτήματος· τούτο είναι πολύ μεγάλο για να ταιριάζει σε υποτιθέμενη ρωμαϊκή έπαυλη¹³⁶ και πολύ μικρό για δημόσιο λουτρό μιας «άφαντης πόλης» (ακόμη και στο μέγεθος της Αλικύρνας, που χαρακτηρίζεται ως «κώμη»). Φαίνεται λοιπόν ότι χτίστηκε για να εξυπηρετήσει άλλου είδους ανάγκες στο τελευταίο τμήμα του χερσαίου ρωμαϊκού δρόμου που αποτελούσε ταυτόχρονα την πύλη της εισόδου προς το εσωτερικό και το Βορρά.

Με αυτά τα δεδομένα - σημείωνα πριν από 11 χρόνια - ο μελλοντικός ανασκαφέας θα βρεθεί μπροστά σε έναν εκπληκτικό αρχαιολογικό χώρο, ενός όρθιου ρωμαϊκού λουτρού από τα καλύτερα διατηρημένα όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο αλλά και ευρύτερα. Η μεγάλη επίχωση που κρύβει ένα μεγάλο μέρος κάτω από την προανασκαφική επιφάνεια του εδάφους θα του προσφέρει, πιστεύω, ακέραιο τον πλούτο του δαπέδου, αλλά και της υποδαπέδιας κατασκευής. Στον χώρο των υποκαύστων θα ξεκαθαριστούν ακριβέστερα οι τρόποι λειτουργίας των θερμικών και των υδραυλικών εγκαταστάσεων και θα διαλευκανθούν το σύστημα παροχής του νερού καθώς και του αποχετευτικού δικτύου, ίσως προς τον παρακείμενο μικρό ποταμό. Ακόμη θα διευκρινιστεί αν υπάρχουν πρόσθετες κατασκευές και εγκαταστάσεις, υπαίθριες δεξαμενές και βοηθητικοί χώροι που θα ήταν απαραίτητοι για την άθληση, τη διαμονή και τη διασκέδαση των στρατιωτών και εν πάση περιπτώσει των ανθρώπων που έμειναν ή περνούσαν για λίγο από

127. U. Kahrstedt, *Die Territorien*, 555.

128. *Στράβων*, VIII. 8. 1.

129. *Κορνηλία Αξιώτη*, *Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας*, 186.

130. *Ο.π.*, 202.

131. *Για τις μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού βλ. κυρίως E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches, τόμ. I (284 - 476), Wien 1928, 102 κ. ε. Πρβλ. A. Piganiol, Histoire de Rome, Paris 1954, 453 κ. ε., 477 κ. ε. 480 κ. ε. A. H. Jones, The Later Roman Empire (284 - 602), τόμ. I, Oxford 1964 (map I: List of Verona).*

132. *Κορνηλία Αξιώτη*, *Ρωμαϊκοί δρόμοι*, 201 - 203.

133. *Σκέφτηκα αρχικά ότι θα μπορούσε να λειτουργεί ως «πανδοχείο» στο κομβικό αυτό σημείο (πρβλ. Tönnes Kleberg, Hotels, Restaurants et Cabarets dans l' Antiquité Romaine [Bibliotheka Ermaniana, 61], Uppsala 1957), επειδή το μέγεθος του μνημείου δεν επιτρέπει μια άμεση και εύκολη απάντηση ως προς τη σύνδεσή του με το συγκεκριμένο περιβάλλον, ώστε να προσδιοστεί και η λειτουργία του μέσα σε αυτό.*

134. *Στον κεντρικό δρόμο Καλυδώνος - Νικοπόλεως η απόσταση Καλυδώνος - ρωμαϊκού λουτρού δεν δικαιολογεί την τοποθέτηση εδώ ενός σταθμού (αγγορεία), όπου «περίμεναν άλογα και αγγελιοφόροι ...για διαδοχική αλλαγή» [Αλκ. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Η αγγορεία στο Βυζάντιο, Βυζαντινά 11 (1982) 24 και σημ. 9 - 10].*

135. *Βλ. σημ. 27* εδώ.

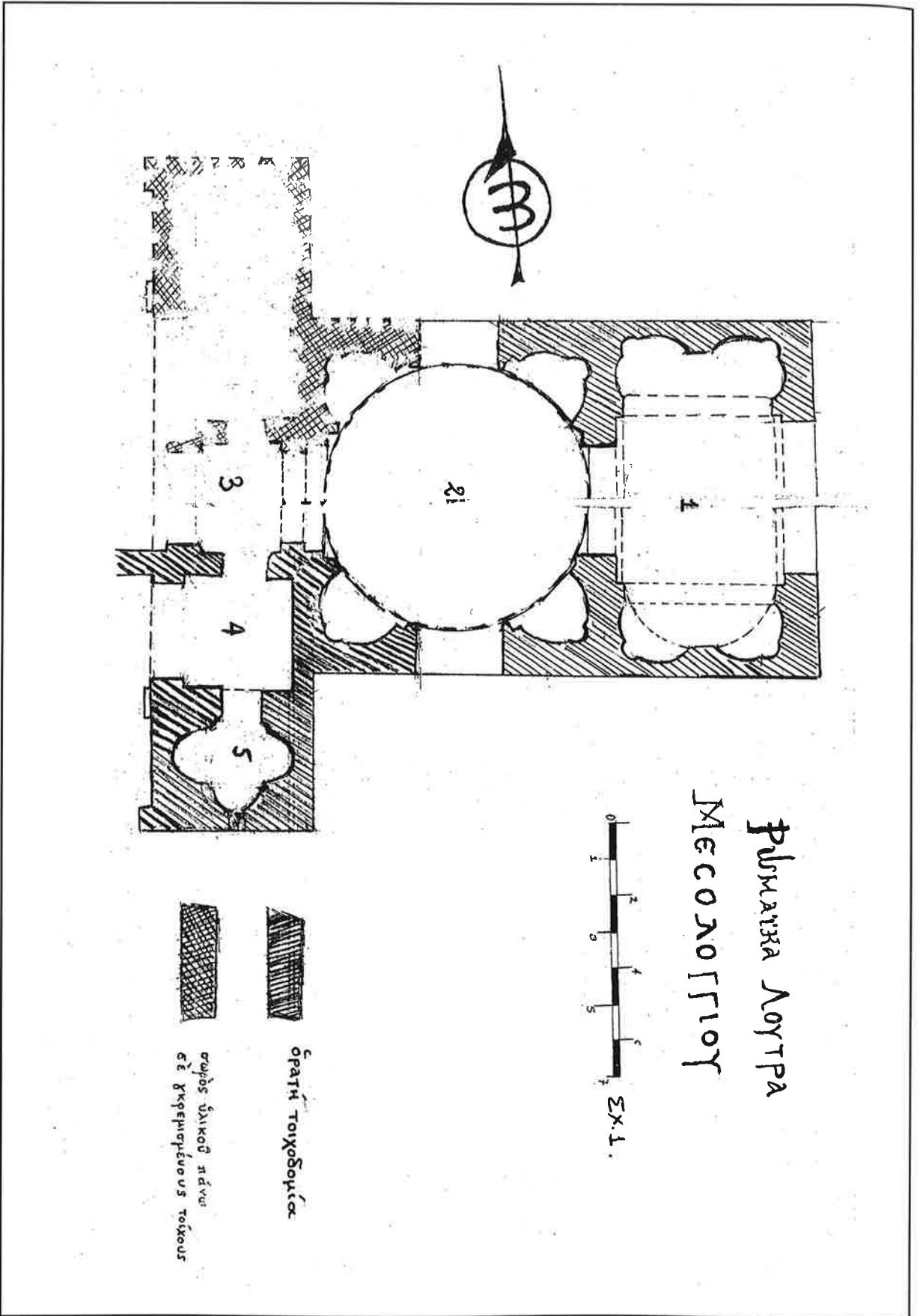
136. *Όπως υπέθεσε ήδη ο U. Kahrstedt, Die Territorien, 555 και υιοθέτησε τη γνώμη του η Κορνηλία Αξιώτη, Ρωμαϊκοί δρόμοι, 194. Θα ήταν παράξενο να θεωρηθεί το συγκρότημα αυτό ως μέρος παραθαλάσσιας βίλλας κατά τα πρότυπα ανάλογων συγκροτημάτων στη γειτονική Ιταλία [βλ. Xavier Lafon, Villa Maritima. Recherches sur les villas littorales de l' Italie Romaine (IIIe siècle Av. J. - C. / IIIe siècle Ap. J. C.) École Française de Rome 2001, passim].*

αυτόν τον σταθμό.

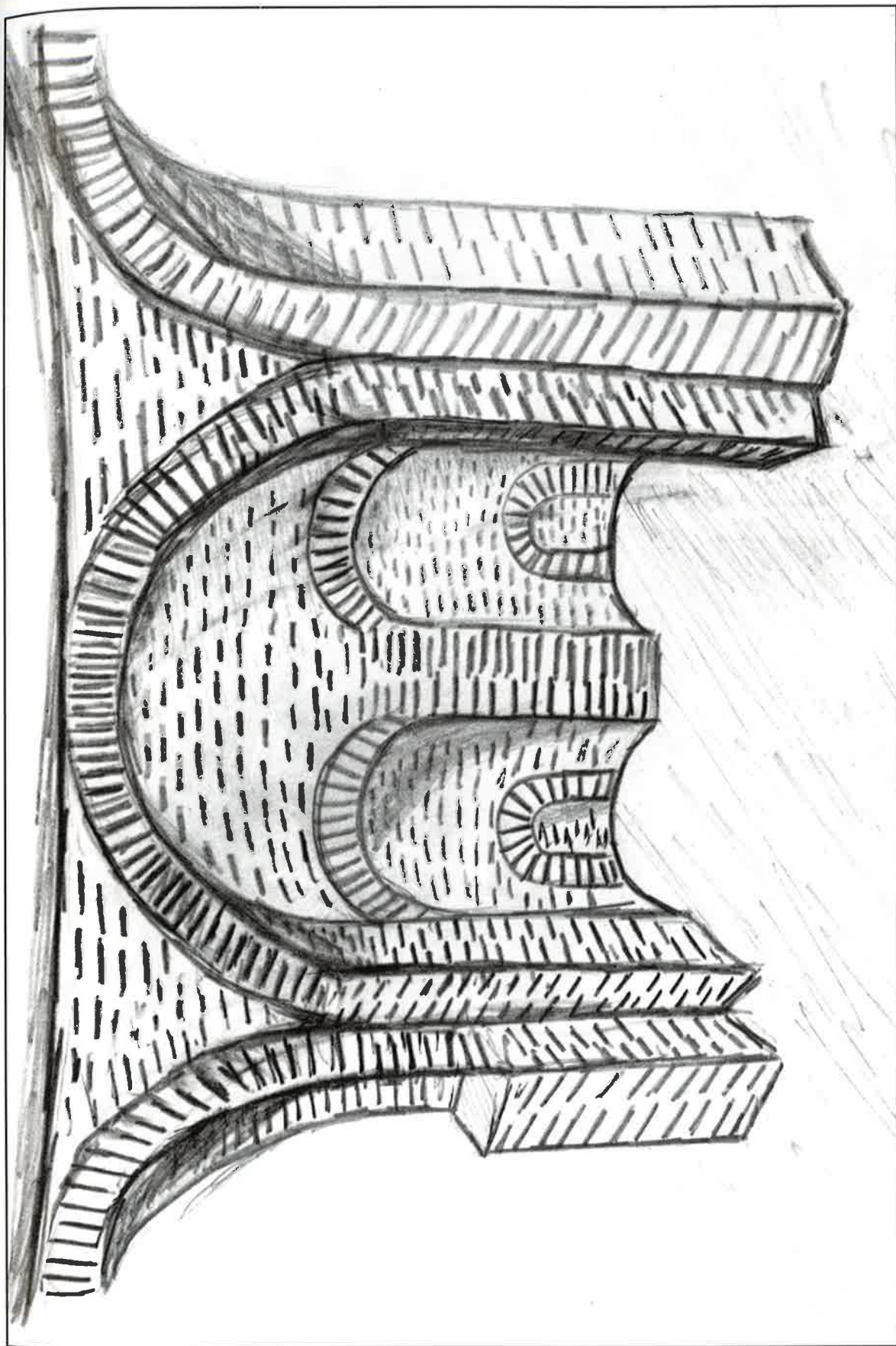
Η πρόσφατη ανασκαφή του χώρου από την ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων θα παρουσιάσει για πρώτη φορά τα «μετά την ανασκαφή» δεδομένα που επί δεκαετίες αναμένονται. Είμαι βέβαιος ότι η ανακοίνωση των αρχαιολογικών ευρημάτων θα φωτίσει πολλά περισσότερα από όσα θέματα και ζητήματα άγγιξε η προανασκαφική έρευνα του μνημείου*.

***Πρόσθετη Επισημείωση**

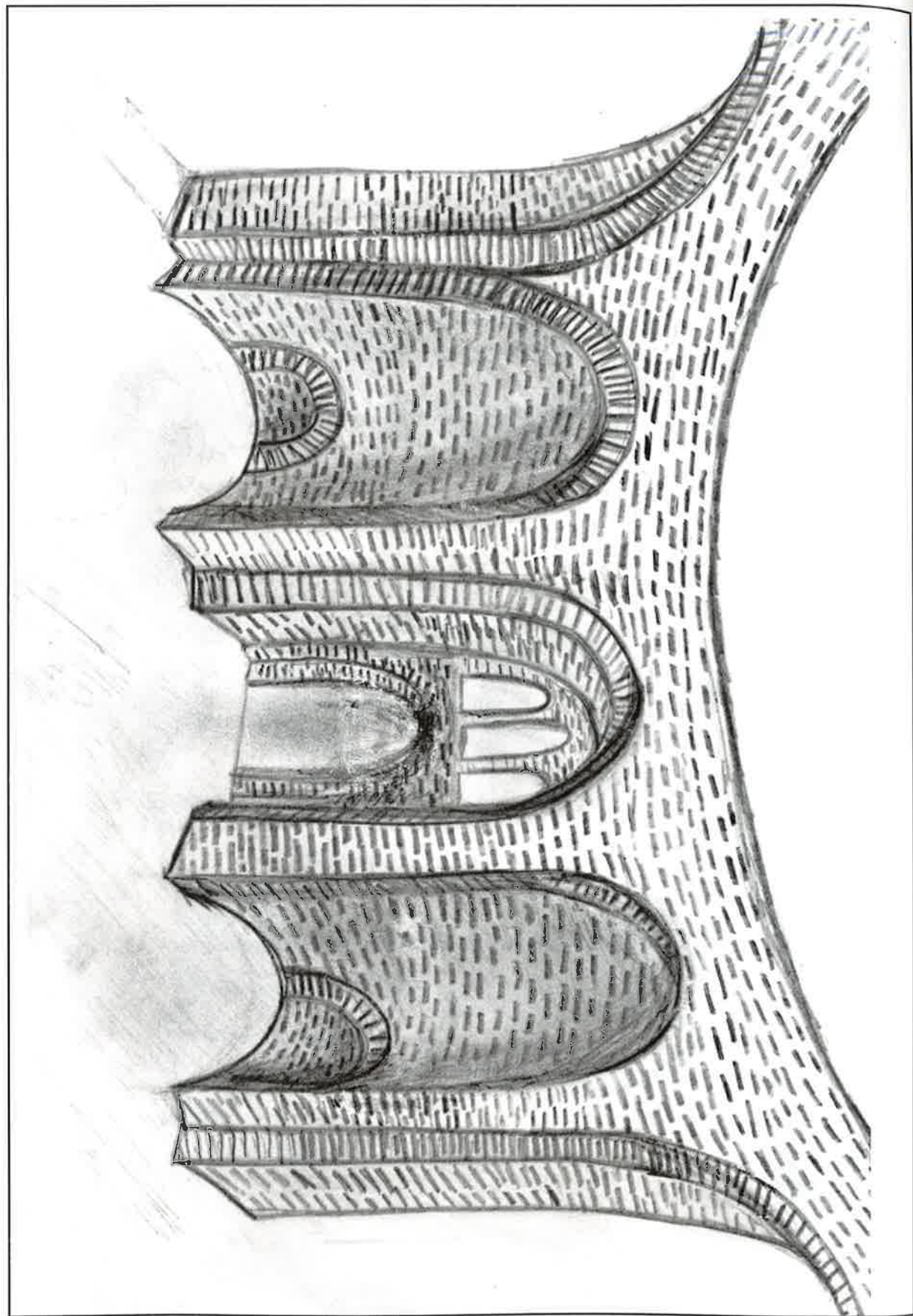
Επισκέφτηκα το μνημείο για πρώτη φορά μετά την ανασκαφή του την επομένη από τη λήξη του Συνεδρίου (31 Μαρτίου - 1 Απριλίου 1992) μαζί με τον φίλο καθηγητή Αργύρη Πετρονάτη. Οι επιτόπιες παρατηρήσεις και η συζήτηση με τον αγαπητό συνάδελφο, αρχιτέκτονα - αρχαιολόγο, οδήγησαν στις πρώτες διαφορετικές απόψεις με εκείνες που διατυπώθηκαν από τον ανασκαφέα, από τον οποίο το κτήριο παρουσιάστηκε στην κάτοψη ως ενιαία οικοδομική φάση. Ωστόσο διακρίνονται διάφορες οικοδομικές φάσεις που συνδέονται με το πράγματι ενιαίο αρχιτεκτονικό Ταυ του μνημείου. Το δυτικό εγκάρσιο τμήμα του μνημείου εμφανίζει περισσότερα προβλήματα, καθώς φαίνεται ότι το κτήριο εδώ υπέστη μεταγενέστερες επεμβάσεις και μετατροπές, ίσως μάλιστα περιορίστηκε και λειτούργησε αργότερα ως συνεπτυγμένος λουτρόνας. Τα θέματα όμως αυτά θα συζητηθούν και μελλοντικά σε μια συστηματικότερη μελέτη του μνημείου. Σημασία έχει για την ώρα ότι η ανασκαφή ανέδειξε το μνημείο, το οποίο όντως συγκαταλέγεται ανάμεσα στους πιο σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής.

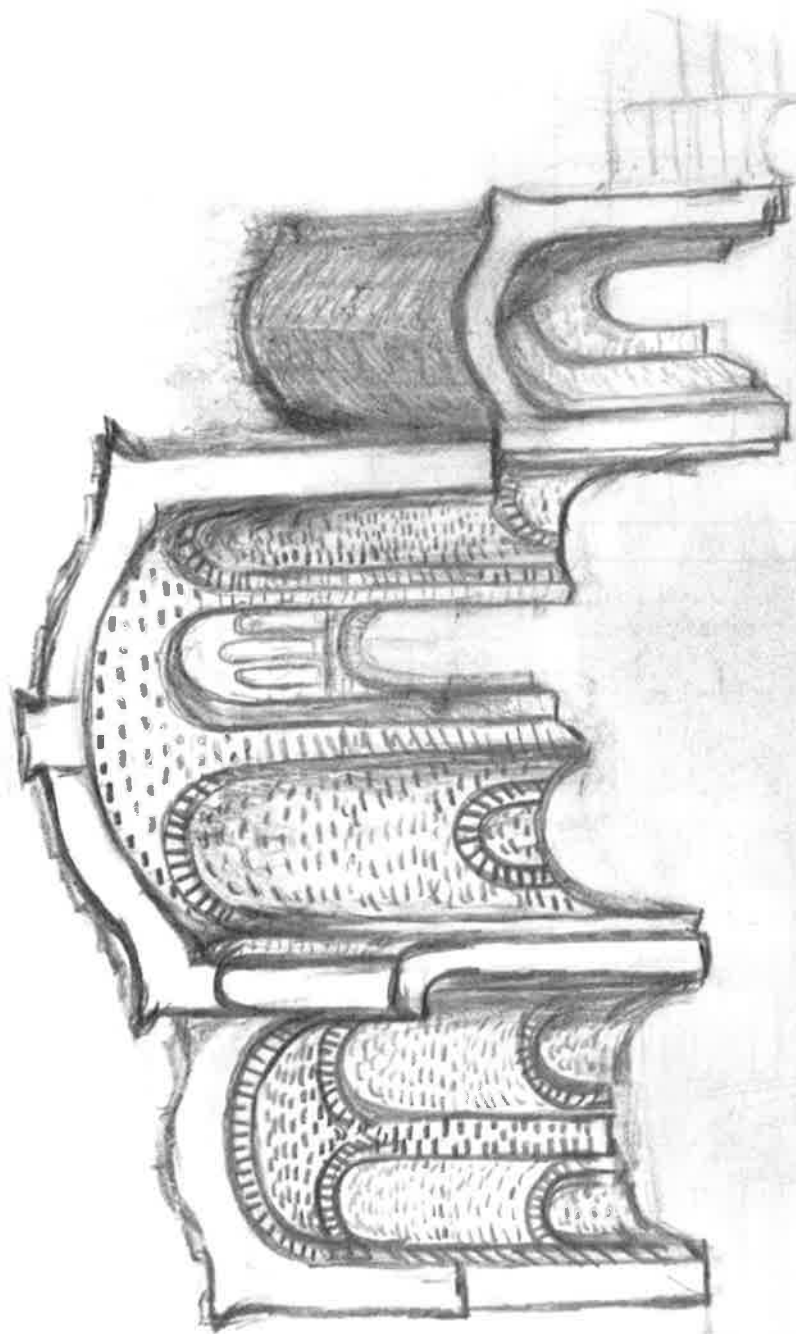
Σχ. 1. Κατομή του μνημείου (σκαφίγημα, προαναασκαφική. Η αστυτότωση)

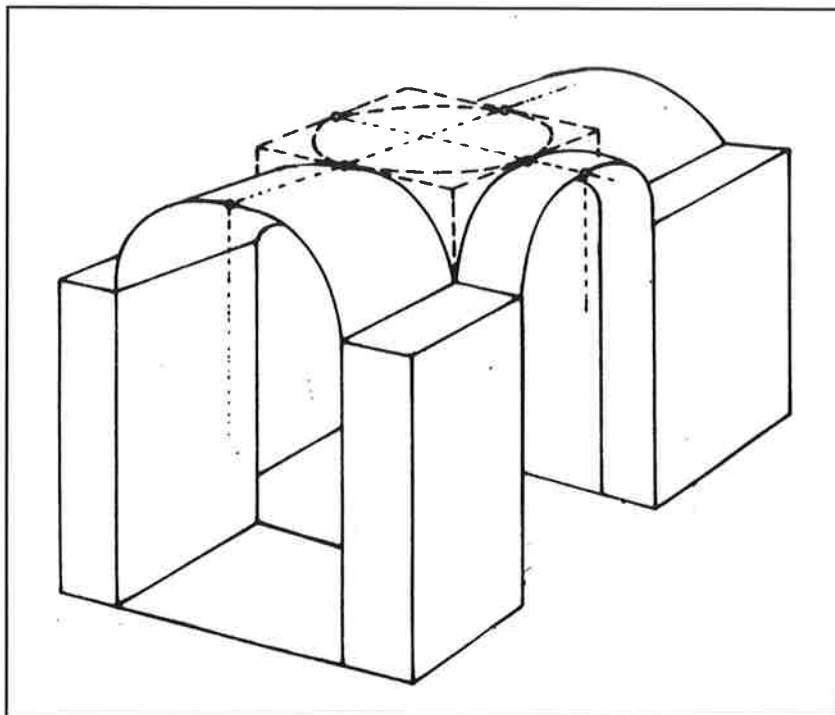
Σχέδ. 2 Νότια πλευρά του εσωτερικού της αίθουσας 1 (στίτσο με μολύβι, 1981)

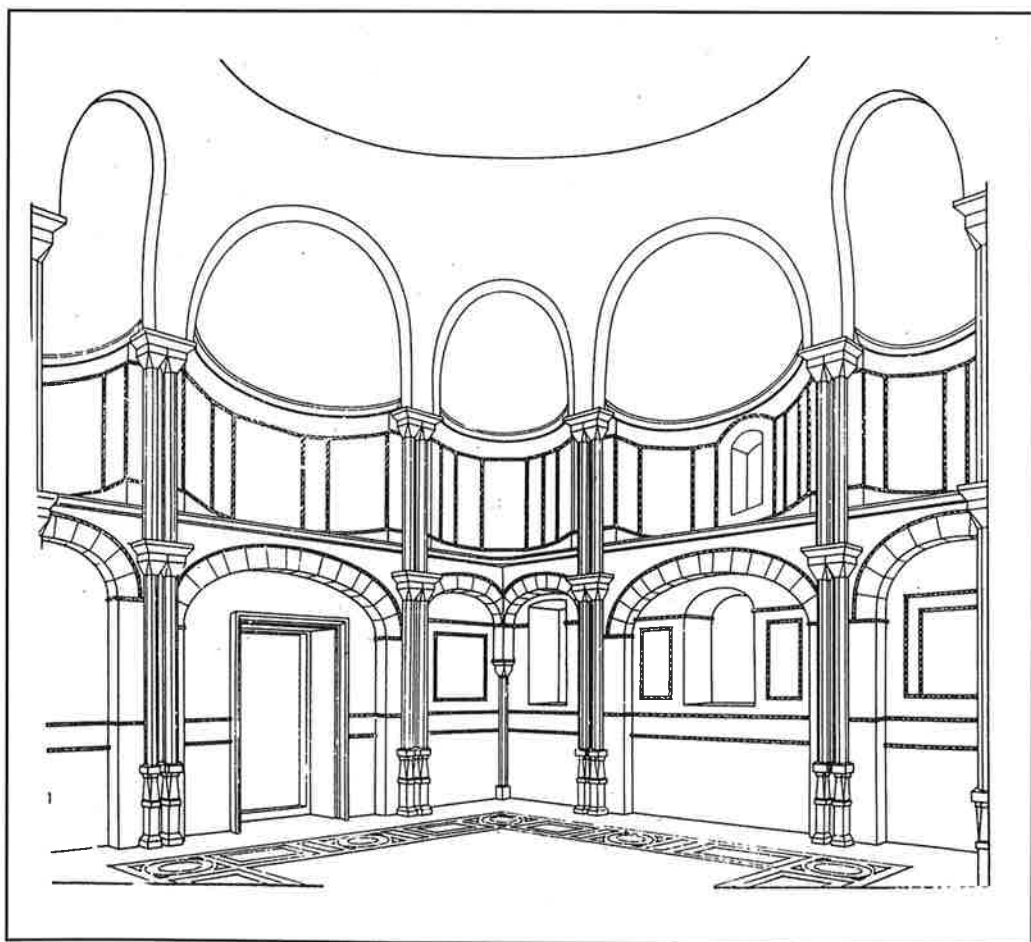
Σχέδι 3 Νότια πτέρυγα του σωρατρικού της αθουσας 2 (στίτσο με μολύβι, 1981)

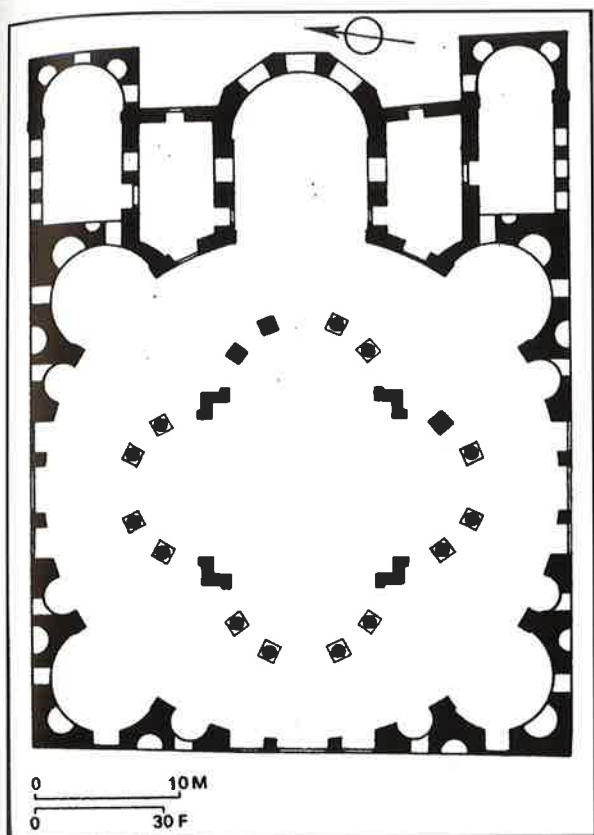
Σχέδ. 4 Κατά μήκος τομή του μνημείου: απόπειρα ερμηνείας του τρόπου στέγασης των μερών του μνημείου (συμβατικό μολδδογράφημα του 1981 με λανθασμένη απόδοση προοπτικής στο εγκάρσιο τμήμα του μνημείου)

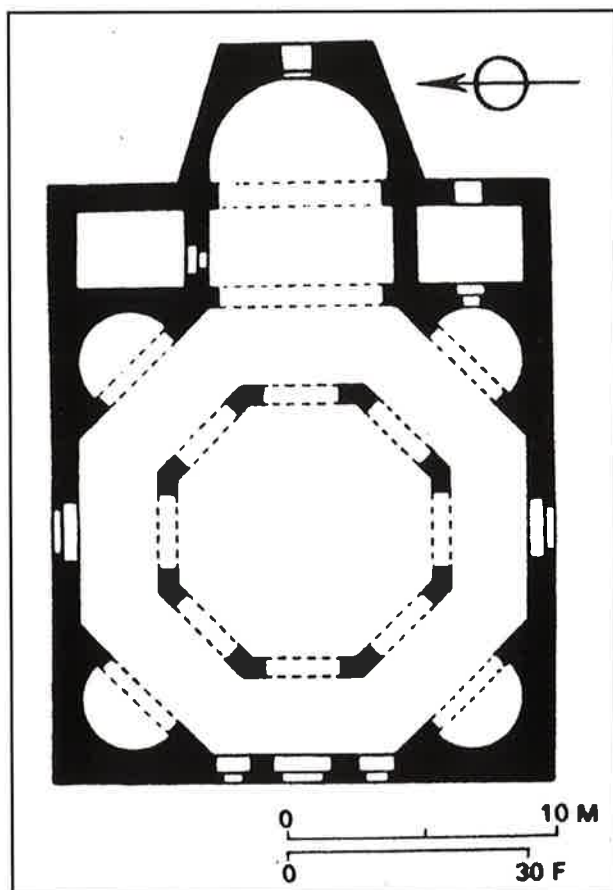
Σχέδ. 5 Σχέδιο που δείχνει τον αναλογικό τρόπο στέγασης του κεντρικού χώρου της αίθουσας 1. (N. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες της Καστοριάς).

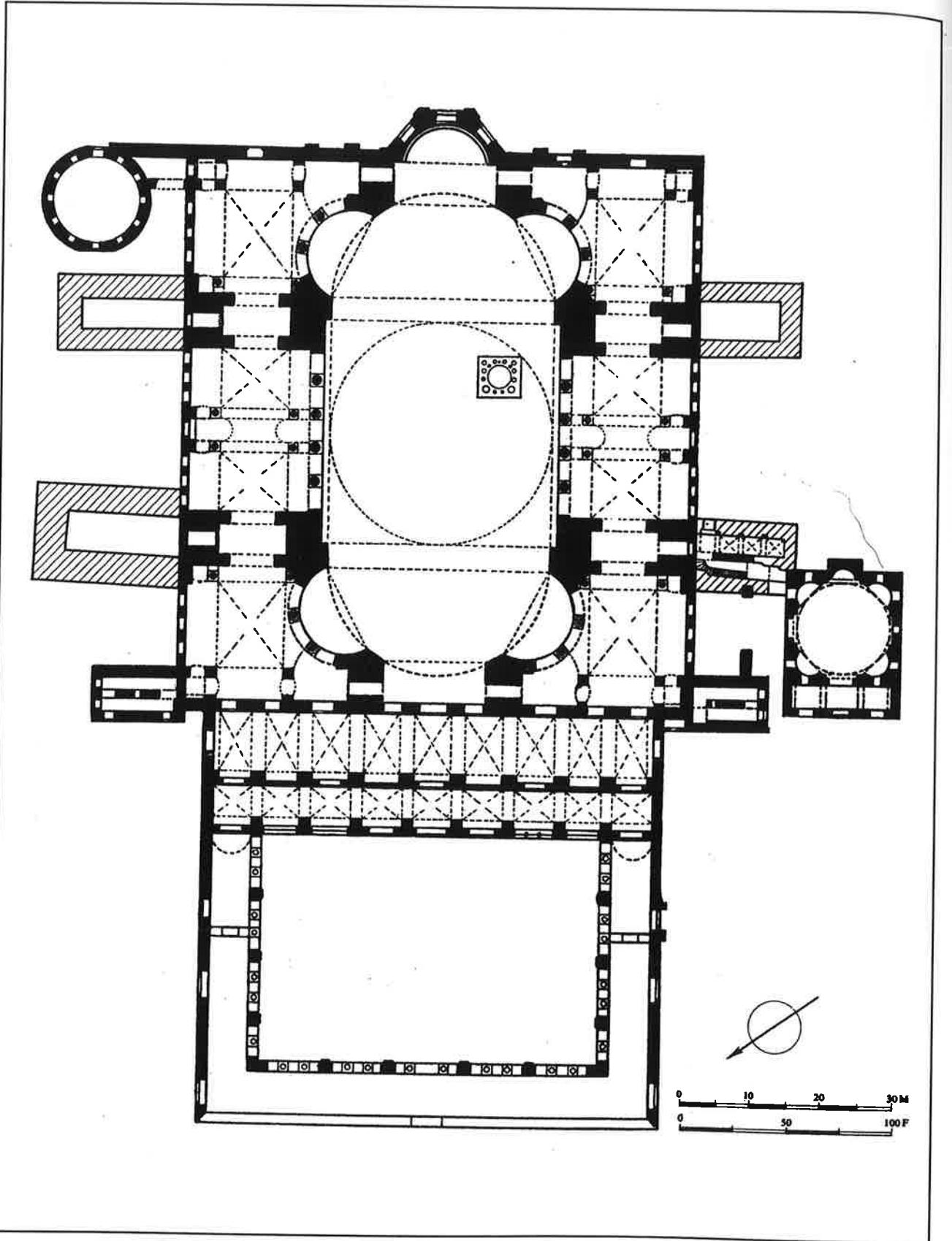
Σχέδ. 6 Αναλογικό σχέδιο προοπτικής απεικόνισης εσωτερικού οκταγωνικού τύπου κυρίως ναού με ημιχώνια σε αναπαράσταση Α. Ορλάνδου (A. C. Orlandos, Monuments).

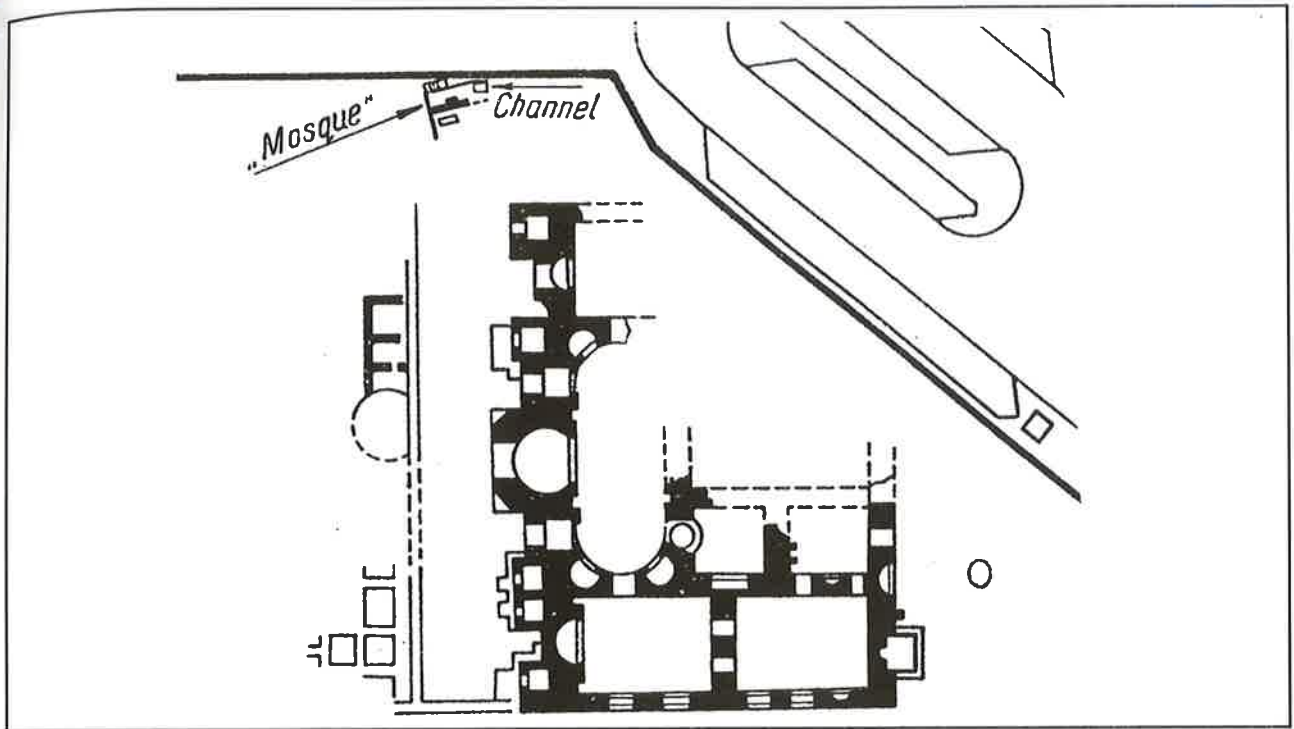
Σχέδ. 7 Βόσρα (Συρία). Σχέδιο κάτοψης του καθεδρικού ναού (A. Grabar, *Byzantium*, εικ. 426).

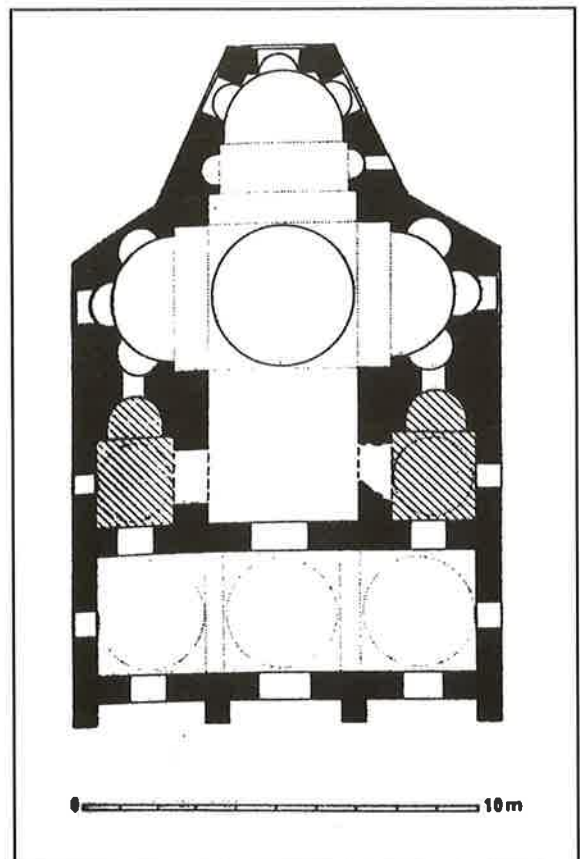
Σχέδ. 8 Έσρα (Συρία). Σχέδιο κάτοψης του ναού του Αγίου Γεωργίου (A. Grabar, *Byzantium*, εικ. 428).

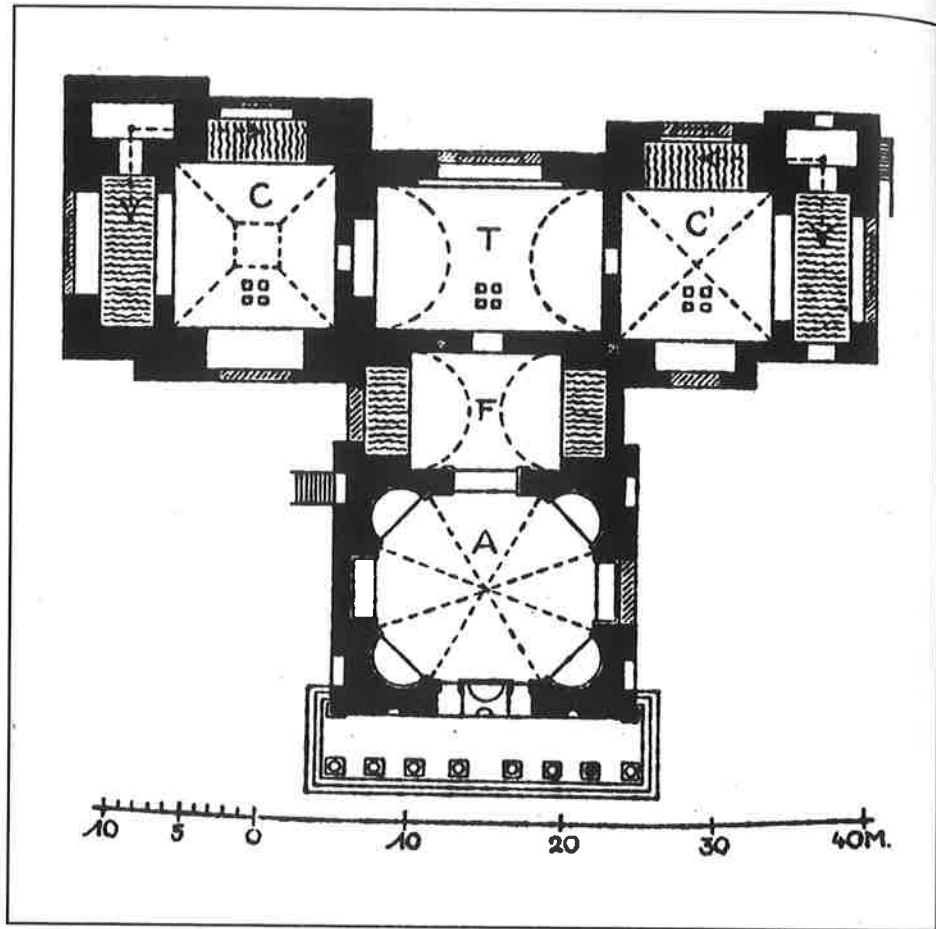
Σχέδ. 9 Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως. Σχέδιο κάτοψης του ναού (A. Grabar, *Byzantium*, εκτ. 93).

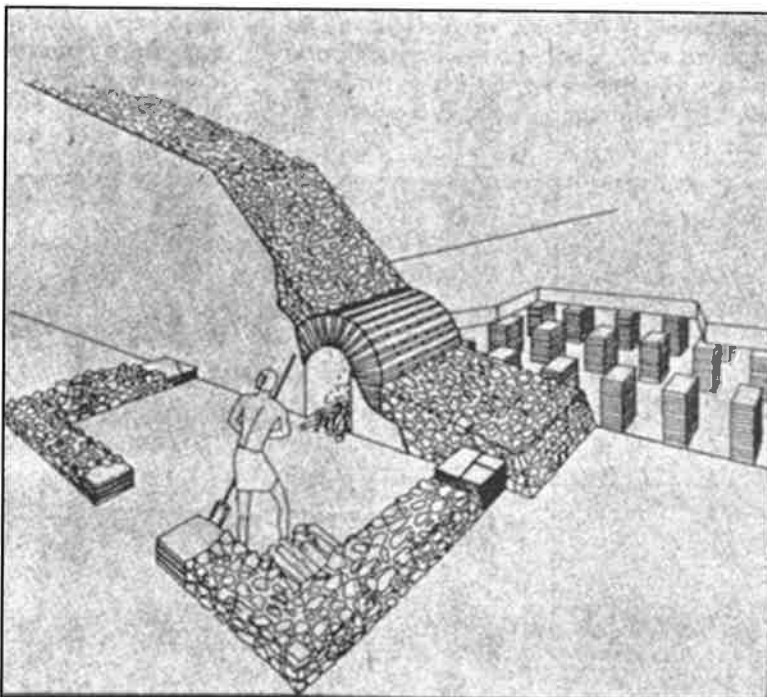
Σχέδ. 10 Αλεξάνδρεια. Το λεγόμενο «Τζαμί». (M. Rodziewicz Σχέδ.)

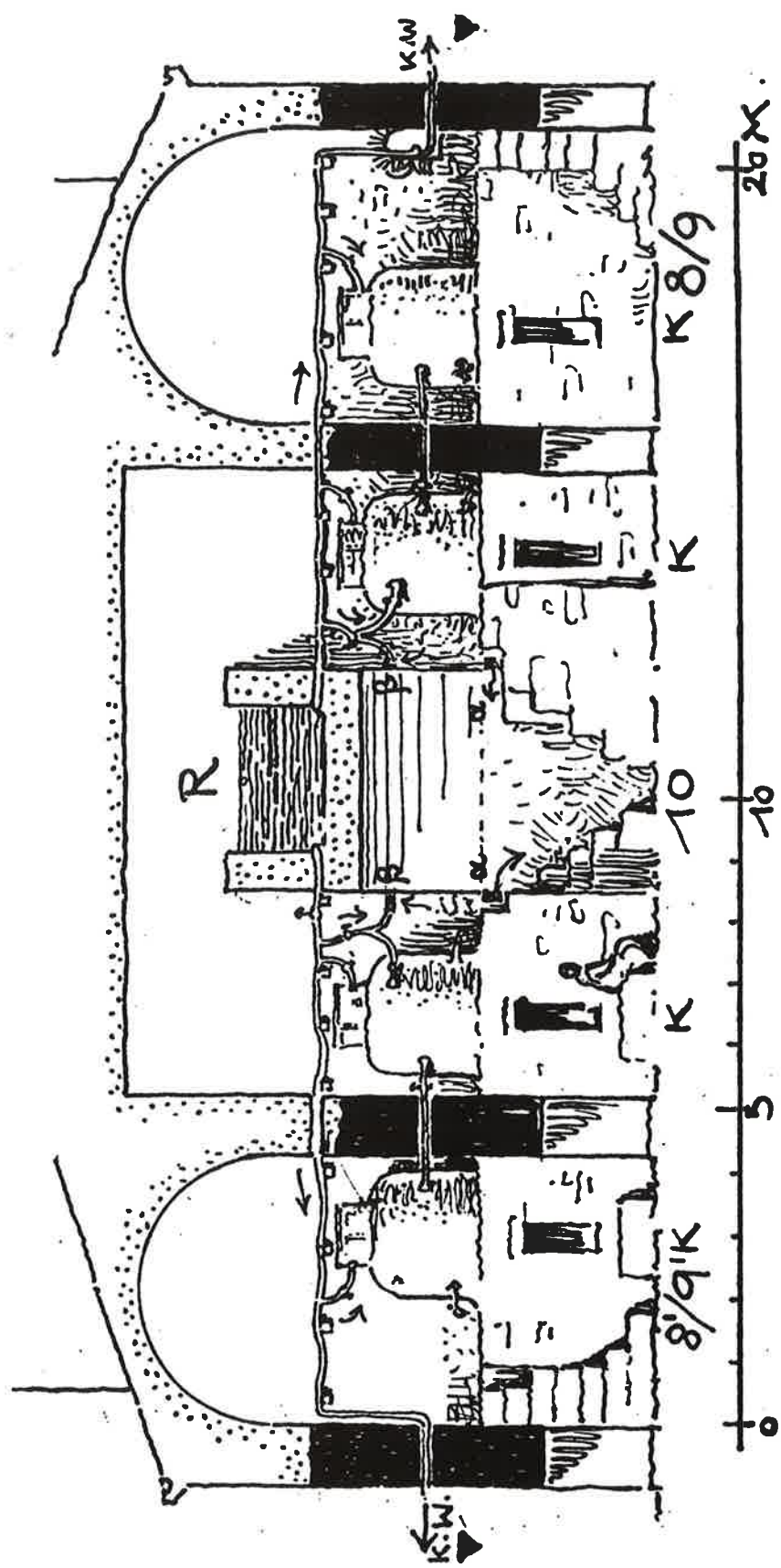
Σχέδ. 11 Άγιος Δημήτριος της Βαράσοβας.
Κάτοψη του μνημείου από τον Α. Ορλάνδο
με επανασχεδίαση Slob. Curcić

Σχέδ. 12
Θέρμες της Βόσρα στο Χαουράν
της Συρίας (Butler, εικ. 230)

Σχέδ. 14 Αναπαράσταση της λειτουργίας
του στομίου του υποκαύστου
(Δ. Παντερμανλής, Μεγάλες Θέρμες του Δίου).

Σχέδ. 13 Σκίτσο που αναπαριστά τον τρόπο θέρμανσης του νερού και του λουτρού (Krünger κ. ά. εικ. 289).

Εικ. 1 Νότια και ανατολική άποψη του μνημείου.

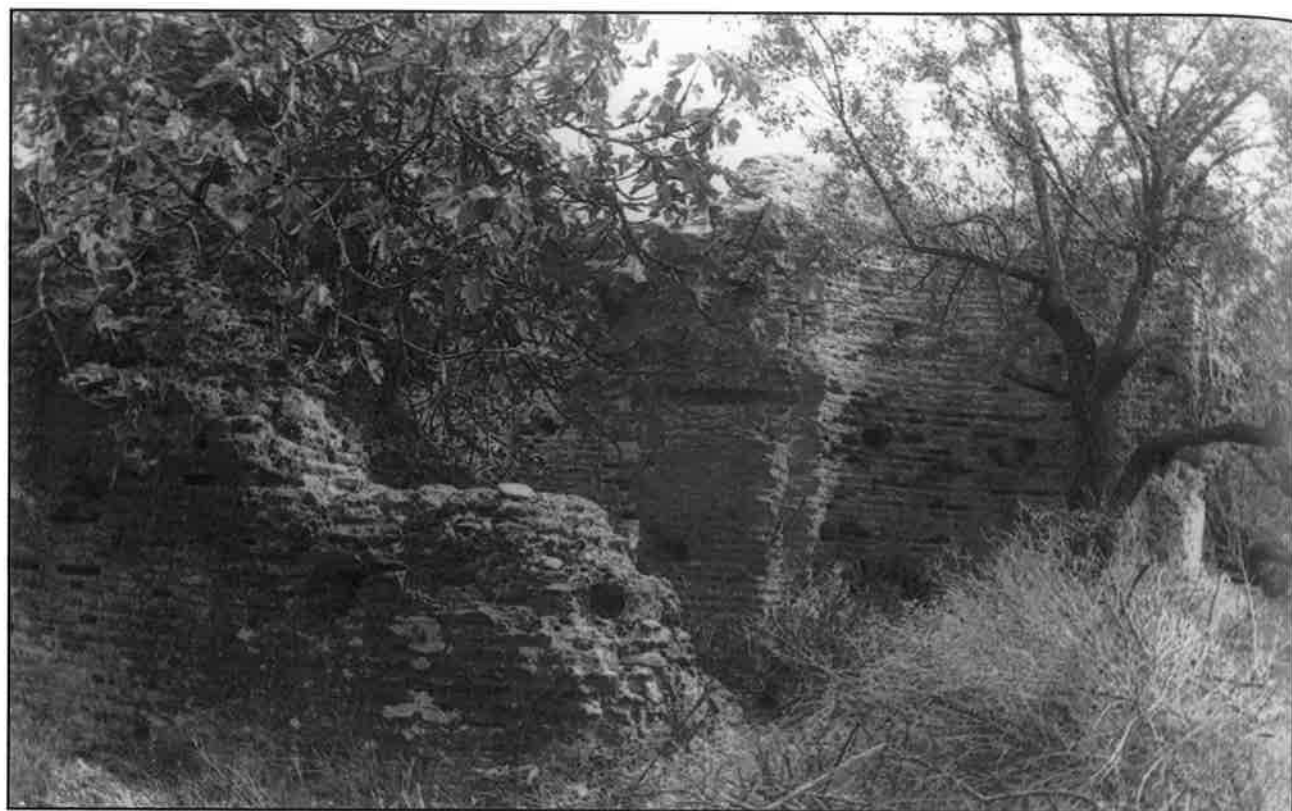
Εικ. 2 Αίθουσα 1 : δίδυμες κόγχες εσωτερικού (N).

Εικ. 3 ΝΑ άποψη του μνημείου.

Εικ. 4 Άποψη του εγκάρσιου χάρου από τα ΝΑ.

Εικ. 5 ΝΑ κόγχη της αίθουσας 2 (από Β).

Εικ. 6 ΝΑ κόγχη της αίθουσας 1 (από ΒΑ).

Εικ. 7 Λεπτομέρεια της εικ. 6.

Εικ. 8 Λεπτομέρεια της εικ. 7.

Εικ. 9. Το άνοιγμα ανάμεσα στις αίθουσες 1 και 2.

Εικ. 10. Αποψη της ΒΔ κόγχης της αίθουσας 1.

Εικ 11. Αποψη της ΒΑ κόγχης της αίθουσας 2.

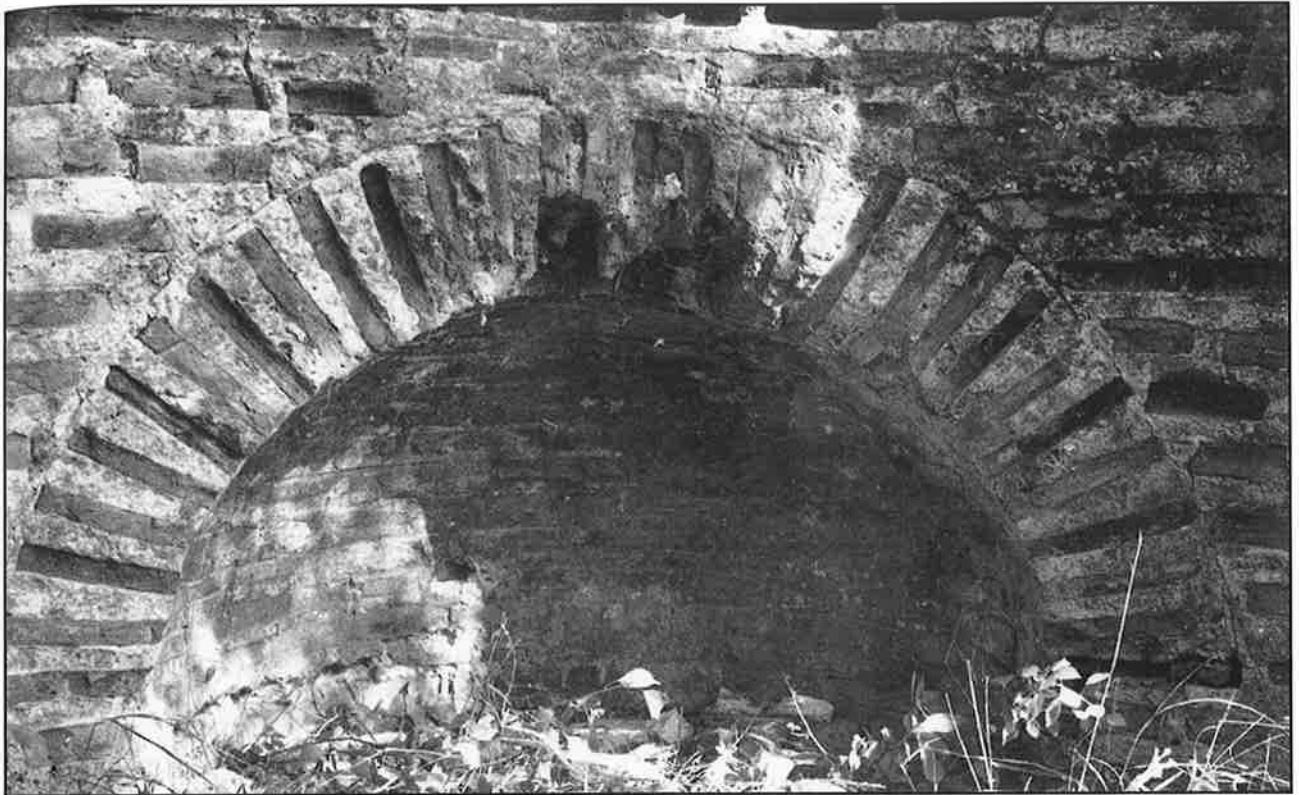
Εικ 12. Αποψη της ΝΑ κόγχης της αίθουσας 2.

*Εικ 13. Ν άνοιγμα της αίθουσας 2
(η ανατολική παραστάδα από το εσωτερικό).*

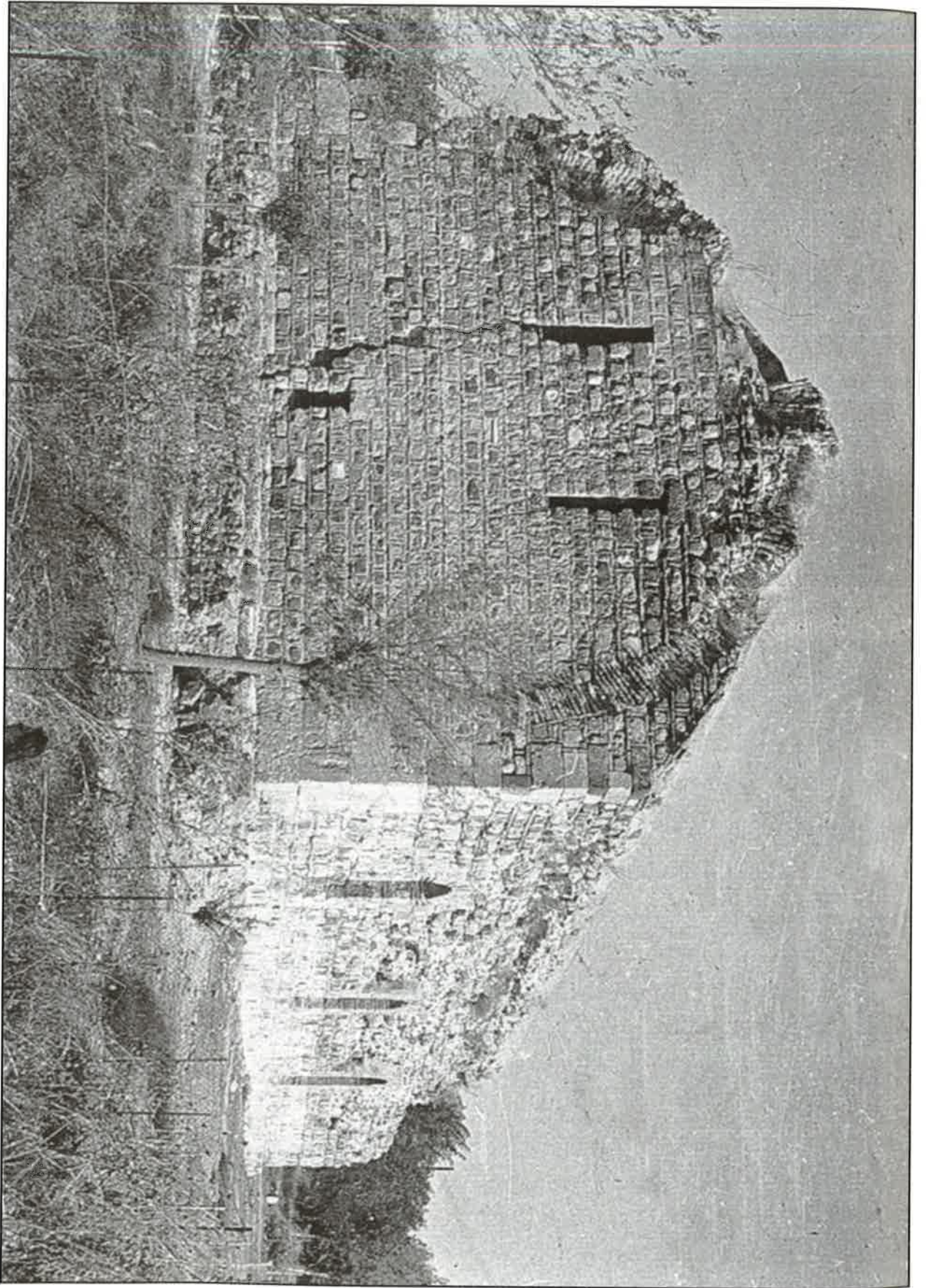
*Εικ 14. Ν άνοιγμα της αίθουσας 2
(η ανατολική παραστάδα από το εξωτερικό).*

Εικ. 15. ΒΑ μικρή κόγχη της αίθουσας 2.

Εικ. 16. ΝΑ μικρή κόγχη της αίθουσας 2.

Εικ. 17. Αποψη του λουτρού της Γραικωνοπόλεως από τα ΝΑ.